Károli Könyvek

JOHN MILTON

Moszkóvia rövid története

Fordította:
Péti Miklós

L'Harmattan
KRE | Károli Gáspár Református Egyetem

Moszkóvia rövid története

A Brief History of Moscovia

John Milton

Fordította Péti Miklós

https://orcid.org/0000-0001-8638-2211

Irodalomtörténet / History of literature (13020), Történelmi földrajz / Historical geography (12999), Kora-újkori történelem / Early modern history (12976)

ruszisztika, politikatörténet, antropológia, Kína, diplomáciatörténet

Russian studies, political history, anthropology, China, history of diplomacy

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-090-7

John Milton

MOSZKÓVIA

rövid története

KRE

Károli Könyvek

Műfordítás, forrás

John Milton

MOSZKÓVIA

rövid története,

valamint más, kevésbé ismert országok leírása, amelyek Oroszországtól keletre fekszenek egészen Kínáig.

Szemtanúk különböző írásai alapján összegyűjtve.

Fordította: Péti Miklós

Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2023

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Trócsányi László,
a KRE rektora
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060

Szakmai lektor: Maczelka Csaba, Radnóti Klára

A Földrajzi nevek kislexikonát összeállította: Frey Katalin

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
John Milton: A Brief History of Moscovia, edited by George B. Parks,
in *The Complete Prose Works of John Milton,* Volume VIII: 1666–1682,
edited by Maurice Kelley,
New Haven, Yale University Press, 1982.

A borító Abraham Ortelius 1570-es Oroszország-térképe felhasználásával
készült: *Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio
Auctore Antonio Ienckensono Anglo,* Antwerpen: J. B. Vrients, 1609 (OSZK
Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, TA 206/1 A-117)

A belső címlapon William French: *John Milton arcképe* című
acélmetszete látható (MNM TK Grafikai Gyűjtemény, ltsz: 55 541,
© Magyar Nemzeti Múzeum).

ISBN 978-963-646-090-7
ISSN 2063-787X
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-090-7

A kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-70-554-3177
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

TARTALOMJEGYZÉK

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA

A *Moszkóvia rövid története* című prózamű John Milton (1608–1674) halála után nyolc évvel, 1682-ben jelent meg. A kötethez fűzött kiadói hirdetés szerint Milton ezt a művet „a saját kezével írta, mielőtt elveszítette a látását" (azaz valamikor 1652 előtt). 1682-es, önálló kötetben való kinyomtatása után a mű a továbbiakban csak gyűjteményes kötetekben jelent meg. Jelen fordítás az 1682-es első kiadást veszi alapul, figyelembe véve a George B. Parks által közölt szöveget és kommentárt a *Complete Prose Works of Milton* című kritikai kiadás 8. kötetében (Yale University Press, 1982 – minden további hivatkozást erre a kiadásra az YP rövidítés vezet be, amelyet a kötetszám és az oldalszám követ).

A *Moszkóvia* nem eredeti mű: Milton saját bevallása szerint „sok különböző kötetbe szétszórt és a szemtanúk által többször megfigyelt dolgokat" gyűjtött össze, többnyire két fő forrásgyűjteményre (Richard Hakluyt és Samuel Purchas munkáira) hagyatkozva. Forrásait több esetben széljegyzetekkel jelöli: ezeket változatlanul közlöm, bizonyos mértékig egységesítve az idézési formátumot: feloldom a rövidítéseket (pl. „Pur." helyett „Purchas"), és minden esetben megjelenítem az idézett mű kötetszámát és az idézett oldalszámot az alábbi formátumban: Szerző kötetszám:oldalszám (pl. Hakluyt 1:235.). Ahol Milton széljegyzetei téves információkat tartalmaznak, ott lábjegyzetben korrigálok.

A szöveghez fűzött magyarázó jegyzetek olyan háttérinformációkat tartalmaznak, amelyek segítségével az olvasó tájékozódhat a Milton által előadott földrajzi, történeti és etnográfiai elbeszélések kultúrtörténeti hátteréről. A jegyzetek célja továbbá, hogy felhívják az olvasó figyelmét azokra a kifejezésekre,

témákra és motívumokra, amelyek gyakran visszatérnek Milton életművében. A mű jelentőségét a kísérőtanulmányok taglalják.

A Milton és kortársai által használt nyelv a korai modern angol (kb. 1500–1750). A korai modern angol szövegekre nem jellemző az egységes helyesírás, s ez különösen igaz a tulajdonnevek és a földrajzi nevek írására. Ahol ez lehetséges volt, igyekeztem a földrajzi neveket a modern használat szerint megadni (pl. „Arzina” helyett „Varzina”), a tulajdonneveket pedig az adott személy nemzetiségének megfelelő módon átírni (pl. „Peter” helyett „Pjotr” – ha orosz illetőről van szó). A szövegben szereplő földrajzi nevek rövid magyarázatát a Földrajzi nevek kislexikona közli.

Köszönettel tartozom munkahelyemnek, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának, hogy egy egyéni kari kutatási projekt támogatásával elősegítette a fordítással kapcsolatos kutatómunkát. Ennek a projektnek a keretén belül vehettem részt a 2023. július 10–14. között tartott 13. Nemzetközi Milton Szimpóziumon Torontóban, ahol a *Moszkóviá*val kapcsolatos kutatásaimról adtam elő. Köszönöm az Európai Anglisztikai Társaság (ESSE) támogatását (Bursary Type „B”), amelynek segítségével 2022 őszén egy eredetileg 2020-ra szóló, ám a járványhelyzet miatt elhalasztott tanulmányúton a British Libraryben kutathattam a mű történeti és kritikai hátterét. Köszönöm lektoraim, Radnóti Klára és Maczelka Csaba körültekintő figyelmét és lelkiismeretes segítségét. Köszönöm kiváló hallgatómnak, Frey Katalinnak, hogy elkészítette a földrajzi nevek kislexikonát. Minden, a szövegben maradó tévedésért, hibáért természetesen a fordítót terheli a felelősség.

Munkámat három gyerekemnek ajánlom a nagy családi utazások emlékére.

Budapest, 2023. november 5.

Péti Miklós

MOSZKÓVIA

rövid története,

valamint más, kevésbé ismert országok leírása,
amelyek Oroszországtól keletre fekszenek
egészen Kínáig.

Szemtanúk különböző írásai alapján összegyűjtve.

Írta: John Milton

London

Kinyomtatta M. Flesher
Brabazon Aylmer számára
a Királyi Tőzsdével szemközti
Három Galambnál, 1682.

A SZERZŐ ELŐSZAVA

A földrajz tanulmányozása hasznos és gyönyörködtető tevékenység, de az ilyen tárgyban írók, még ha némelyikük kellő pontossággal le is jegyezte a különböző hosszúsági és szélességi fokokat, egyéb olyan, a földrajzhoz tartozó dolgok elbeszélésében, mint az emberek szokásai, vallása vagy a kormányzási formák és hasonlók, nagyrészt nem találták el a megfelelő arányokat. Egyesek túl röviden és hiányosan tudósítanak, s ezért nem kielégítőek, mások túl terjengősen és a tárgyhoz nem illő témákról írnak, amivel kifárasztják és csömörig eltöltik az olvasót, miközben hosszú történeteket mesélnek abszurd babonákról, szertartásokról, furcsa szokásokról és más jelentéktelen körülményekről, amelyeknek kevés közük van a céljaikhoz. A szavaknak ebben a rengetegében az olvasó így átugorja vagy azonmód elfelejti mindazt, ami hasznos és megfigyelésre érdemes, s talán emiatt jutott eszébe néhány olyan műveltebb és józanabb ítéletű férfiúnak, akiknek sem idejük, sem szándékuk nem volt egy mindenre kiterjedő földrajzi mű megírására, hogy legalább egy vagy két ország leírásával megpróbálkozzanak. Az ő példájuk vagy mintájuk intheti óvatosságra azokat, akik a jövőben teljességre törekvő művet szándékoznának írni. S talán ez indította Paulus Joviust is arra, hogy csak Moszkóviát és Britanniát írja le.[1] Ilyen gondolatok vezettek engem is sok évvel

1 Paulus Jovius (Paolo Giovio, 1483–1552) Moszkóviáról szóló történeti munkája, az 1525-ben kiadott *Libellus De legatione Basilii Magni Principis Moschoviae ad Clementem VII* című mű 1555-ben angolul is megjelent Richard Eden fordításában (a *The Decades of the Newe Worlde* című gyűjtemény részeként). A Britanniát bemutató és egy kitűnő térképet is tartalmazó

ezelőtt, amikor nem volt más dolgom, hogy hasonló témával próbálkozzak: és Moszkóviával kezdtem, amely Európa legészakibb civilizáltnak tartott területe,[2] s amelynek az északibb részeit először angol utazók fedezték fel. Vállalkozásom során világossá vált számomra, hogy nagy előnyben vagyok Joviusszal szemben. A sok különböző kötetbe szétszórt és a szemtanúk által többször megfigyelt dolgokat nem kevés erőfeszítéssel összegyűjtöttem, hogy megkíméljem az olvasót attól a fáradozástól,[3] hogy jóval hosszabb ideig megannyi száraz szerző sivatagjában bolyongjon, akiket mindazonáltal némi élvezettel is követtem végig Oroszország keleti határaitól a kínai falig a közelmúltban arrafelé indított szárazföldi utazások történetében, amelyeken oroszok vettek részt, akik egészen másképpen írják le azokat a vidékeket, mint a mi közönséges földrajtudósaink. Egyéb ügyek megakadályozták, hogy tovább is menjek. Néhányan, akik ismerik ezt a próbálkozásomat,[4] úgy gondolták, még jelen formájában is érdemes megjelentetni, nehogy az a sok figyelemre méltó, de eddig szétszórva heverő dolog, ami itt egyetlen áttekintésbe van foglalva, véletlenül valami módon elvesszen, és az összegyűjtésükre fordított munka kárba menjen.

J. M.

Descriptio Britanniae, Scotiae, Hyberniae et Orchadum 1548-ban jelent meg. Giovio eredeti elképzelése az volt, hogy az egész ismert világ minden birodalmát és régióját leírja.

2 Milton megfogalmazása (*reputed civil* – „civilizáltnak tartott") egyes kritikusok szerint burkolt kritikát sugall az oroszországi államberendezkedéssel és kultúrával kapcsolatban.

3 A széljegyzetek tanúsága szerint (és a mű végén szereplő hivatkozási lista ellenére) Milton elsősorban Richard Hakluyt *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* (1589, kibővített kiadás 1598 és 1600 között), illetve Samuel Purchas *Hakluytus Posthumus, or Purchas his Pilgrimes* (1625) című műveire támaszkodott.

4 Az eredetiben: *Essay.*

HIRDETÉS

Ezt a könyvet a szerző a saját kezével írta, mielőtt elveszítette a látását, és valamikor a halála előtt úgy rendelkezett, hogy nyomtassák ki.[5] *Mivel azonban a mű rövid, a könyvkereskedő arra számított, hogy meg tudja szerezni ugyanezen szerző valamely más ideillő művét, hogy párban adja ki őket, máskülönben már korábban megjelent volna.*

5 Milton 1652-ben vakult meg teljesen, de a *Moszkóvia* valószínűleg jóval korábban keletkezett. Feltételezhető, hogy az 1670-es években újra elővette az évtizedekkel korábban írt művet, hogy kiadásra előkészítse, az azonban csak 1682-ben, Milton halála után nyolc évvel jelent meg önálló kötetben.

MOSZKÓVIA,

avagy: beszámolók Moszkóvia azon területeiről, amelyeket az angol utazók bejártak, szemtanúk írásai alapján összegyűjtve;[6] és más, kevésbé ismert országokról Oroszországtól keletre egészen Kína[7] határáig, amelyekbe az oroszok az utóbbi időben több ízben is felfedezőutakat indítottak.

6 A szemtanúk beszámolóinak összegyűjtése és az azokra való hivatkozás hagyomány volt a kora újkori út- és országleírásokban (lásd pl. Giovanni Battista Ramusio *Navigationi et Viaggi* című, Velencében kiadott többkötetes művét, 1550–1559). A Milton egyik fő forrásául szolgáló Hakluyt is fontosnak tartja, hogy (Ptolemaiosz példáját követve) inkább valóban megtörtént utazások elbeszéléseit *(Peregrinationis historia),* mintsem különböző helyekről összegyűjtött „egyetemes kozmográfiát” adjon közre (Hakluyt 1:sig. *3^{v}).

7 Az eredetiben: *Cathay.* A kora újkori útleírások és atlaszok gyakran két kifejezést használnak Kínára: a *Cathay* a mai Észak-Kínára, a Kína szó pedig a mai Dél-Kínára utalt, az előbbi fővárosát hagyományosan Cambalunak, az utóbbiét Pekingnek nevezték. Bár a portugál jezsuita Bento de Góis úti beszámolója alapján (1603-ban India felől utazott Kínába) már a 17. század elejére világossá vált, hogy *Cathay* és Kína egy és ugyanaz az ország, térképeken és földrajzi értekezésekben még sokáig fennmaradt a „két Kína” megkülönböztetése. Milton tudott de Góis felfedezéséről (hiszen azt Purchas is közölte), de nyilvánvalóan nem adott hitelt neki (talán a jezsuitákkal kapcsolatos előítéletei miatt); a *Moszkóvia* szövege mellett erről tanúskodik az *Elveszett Paradicsom* szövege is (11:388–390).

ELSŐ FEJEZET

Rövid leírás

Moszkóvia birodalmát,[8] vagy ahogy mások nevezik, Oroszországot északról Lappföld és az óceán, délről a krími tatárföld, nyugatról Litvánia, Livónia és Lengyelország, keletről pedig az Ob vagy más néven Obi folyó határolja, valamint a nogaji tatárok földje a Volga partján egészen Asztrahánig.

Észak és Kelet, Hakluyt 1:251.

Az ország északi része olyan kietlen, hogy a lakók 1000 mérföldről hozzák a gabonájukat, és olyan hideg télen, hogy a tűzben égő tűzifa nedve megfagy az üszkös végen, ahol le szokott csöppenni. Azokat a tengerészeket, akik az első Oroszországba tartó angol hajóúton részt vettek, bár csak a fedélzeti kijáratig mentek fel a kabinjukból, úgy megdermesztette a belélegzett hideg levegő, hogy összeestek, mintha fojtogatták volna őket. A Szent Miklós-öböl, ahová először befutottak, a 64. szélességi fokon fekszik, nevét az ottani fából épült apátságról kapta,[9] ahol 20 szerzetes él, tanulatlanok, legalábbis akkor annak találták őket, és erősen iszákosok: a templomuk szép, tele van képekkel és gyertyákkal. Emellett csak 6 ház van ott, amelyek közül egyet az angolok építettek.[10] Az öböl túloldalán, az apátsággal szemben található

Hakluyt 1:248.

Szent Miklós, Hakluyt 1:376.

8 Moszkóvia Milton által megadott határai természetesen jóval kisebbek a mai Oroszország határainál.

9 A Nyikolo-Korelszkij kolostor.

10 Az angolok által épített ház az 1555-ben alapított Moszkvai Társaság (Muscovy Company) kereskedőtelepe volt. Idővel innét a Rózsaszigetre, majd Arhangelszkbe költöztek (lásd lent).

Rózsa-sziget, Hakluyt 1:365. a Rózsa-sziget, tele sötét rózsaszín és piros rózsákkal, ibolyákkal és vad rozmaringgal. A sziget kerülete 7 vagy 8 mérföld: május közepe táján eltűnik róla a hó, miután két hónapon át olvadt, majd 14 nap alatt kiszárad a föld, s egy hónapon belül már térdig ér a fű. Szeptember után visszatér a fagy és a hó, amely egy méter[11] mély is lehet. A szigeten van egy ház, amit az angolok építettek egy szép, tiszta vizű forrás mellett. Az apátságtól északkelet- *Arhangelszk.* re, a Dvina másik partján áll Arhangelszk erődje, ahol az angoloknak van még egy házuk. A Dvina folyó mintegy *Dvina, Pinyega.* 700 mérföldnyire ered a szárazföld belsejében, s miután belefolyik a Pinyega, itt ömlik a tengerbe: nagyon széles és gyors folyású, de sekély. Szép vidéken halad: mindkét partját hegyek szegélyezik, melyeket magas fenyők és más fák vadon erdeje borít: fából készült hajóikat, amelyekben nincsenek vasalkatrészek, vitorla hajtja, vagy kötelekkel vontatják őket a folyásiránnyal szemben.

Lampasz, Hakluyt 1:284. Arhangelszken túl északkeletre fekszik Lampasz városa, ahol az oroszok, a tatárok és a szamojédek évente kétszer nagy vásárt tartanak, a szárazföld felé pedig Mezeny és Szlobotka található, két kereskedőváros a Pecsora (vagy Petzora) és a Dvina folyók között. A tenger *Kanyin, Kolgujev,* Purchas 3:533. felé fekszik a Kanyin-fok és a Kolgujev-sziget, körülbelül 90 mérföldnyire[12] a Pecsorai túrzástól, a 69. szélességi fokon.

A Pecsora vagy Petzora folyó keresztülfolyik Szibérián: az ott élő oroszok sem tudják, milyen hosszan. 72

11 Az eredetiben: *yard*. A továbbiakban a „yard" helyett a „méter" kifejezést használom (P. M.).

12 Az eredetiben: *league*. A *league* angol hosszmérték (4,83 km), amely 3 angol mérföldnek *(statute mile)* felel meg (1,609 km). A továbbiakban a *league*-ben megadott távolságokat angol mérföldre átszámítva közlöm és „mérföld" szóval jelölöm (P. M.).

torkolaton át ömlik a tengerbe,[13] jéggel tele: a vidék bő-
velkedik hattyúban, vadkacsában, vadlibában és fogoly-
ban: ezekre júliusban vadásznak, a tollukat eladják, a
húsukat viszont besózva elteszik téli eleségnek. E folyó
mentén áll Pusztozerszk városa, a 68. szélességi fokon, *Pusztozerszk,*
ahol a folyó tóvá szélesedik: a város 80 vagy 100 házból Purchas, uo.
áll, néhány hulli kereskedő itt telelt át 1611-ben. Pecsora
városa kicsi és szegény, három temploma van. Onnét ke-
reskedtek a folyón fölfelé haladva négynapi távolságra
Uszty-Cilmáig, amely egy 60 házból álló kisváros. Az Purchas 3:549.
orosz utazók szerint a folyó Jugória[14] hegyeiből ered és
keresztülfolyik Permián. Nem messze a torkolatától ta-
lálható a Vajgacs-szoros, amelyről a későbbiekben lesz
szó: még keletebbre a Naramzij-fok,[15] s mellette az Ob Purchas 3:545,
folyó. A moszkóviaiak újabban az ezeken túli területek- 551.
re is kiterjesztették az uralmukat. A Riphai-hegyekről,
ahol a régiek a Don forrását hitték,[16] az embereink nem *Riphai-hegyek.*

13 Milton Purchastől vette át a torkolatok számát, aki bennszülöttek tudósításai alapján közli az adatot.

14 Jugória az Urál északi részétől keletre fekvő terület földjeinek és népeinek kora újkori gyűjtőneve (a mai Hanti- és Manysiföld, Jugra). A kora újkori térképek ide helyezik a magyarok eredetét. Lásd Gerardus Mercator 1595-ös Oroszország-térképét a 88–89. oldalon.

15 A kora újkori földrajzi irodalomban és számos térképen a *Niaren More* az északi Jeges-óceán vagy a Szibéria északi partját határoló Kara-tenger, a *Mare Scythicum* orosz neve (lásd pl. Bohun 1693-as, vagy Hondius 1600-as Szibéria-térképét, mely szerint az elnevezés a tenger csendességére utal: „Niaren More id est Tranquillum Mare"). Gilbert szerint a Naramzij-fok a Jamal-félszigeten található Alan H. Gilbert: *A Geographical Dictionary of Milton,* New Haven, Yale University Press, 1919, 204 – a továbbiakban a jegyzetekben *Geographical Dictionary* rövidítéssel utalok erre a műre). Parks szerint a „Naramzij" kifejezés valószínűleg a *Niaren More* hollandos változatát tükrözi: **Niaren zee* (YP 8:503).

16 A Riphai-hegyek (lat. *Rhipaei montes;* gör. Ῥιπαῖα ὄρη) az antikvitásban az ismert világ északi határát jelölték. Ezt a hegyláncot tartották több nagy folyó, többek között a Don (az eredetiben

hallottak semmit, inkább úgy értesültek, hogy az egész vidék sík, legészakibb részében hatalmas és lakatlan fenyőerdőkkel, melyekben nagy számban élnek fekete farkasok, medvék, bölények és egy másik vadállat, amelyet rozsomáknak neveznek. Ennek a nősténye úgy szül, hogy valami szűk helyen átfurakodik, például két karó közt, így nyomva a méhét, hogy könnyítsen terhén.[17]

Szent Miklóstól Moszkváig.

Délre utazva kellemesebbnek találták a vidéket, szépnek és jobban belakottnak: gabonaföldek, legelők, rétek és hatalmas erdők voltak ott.

Arkánia, Purchas 3:546, 542.

Arkánia (már ha nem ugyanaz, mint Arhangelszk) angol kereskedőállomás, melytől egynapi járóföldre, Szent Miklós városától pedig 100 versztányira[18] áll Holmogori a Dvina partján:

Holmogori, Hakluyt 1:376.

nagy város, mely nincs fallal körülvéve, hanem szétterül. Az angoloknak itt csinos házaik vannak, sőt, saját földjeik is, amelyeket a cár adott nekik.[19] Nem messze innét az alabástrom sziklák és nagy erdőségek között futó Pinyega folyó beleömlik a Dvinába.

Usztyug. Hakluyt 1:312.

Holmogoritól Usztyugig 500 verszta vagy kismérföld a távolság, az utóbbi régi város ott, ahol a Jug és a Szuhona összefolyik a Dvinába; a folyó itt kapja először

az antik eredetű Tanais elnevezés szerepel) forrásának. A kora újkori geográfusok gyakran az Urállal azonosították.

17 A rozsomák *(Rossomakka)* különös szülési módszerének leírását Milton Purchastól és Hakluyttól vette át, nem biztos azonban, hogy tudta, milyen állatról van szó. A torkos borz (*gulo gulo* vagy *gulo borealis*) angol neve *wolvering* vagy a kifejezetten a torkosságra utaló *glutton:* a karók közötti átfurakodást a kora újkori források többnyire az utóbbi tulajdonsággal hozták kapcsolatba (ti. a torkos állat így könnyít magán). A rozsomákról a Szent Miklós-szigeti kolóniából szerezhettek tudomást az angolok, prémjét először 1559-ben küldték haza.

18 A verszta orosz távolság-mértékegység, kb. 1 kilométer.

19 Milton többnyire az *emperour* (császár) kifejezést használja az orosz uralkodóra, a magyar szövegben ezt következetesen „cár”-nak fordítom.

ezt a nevet. Innét vízen lehet továbbutazni Vologda nagy *Vologda.* városáig, mely a közepét átszelő folyóról kapta a nevét. Vologdában van egy vár, amelyet kőből és téglából épített fal vesz körül, és sok a fatemplom is, kettő minden egyházközségnek, az egyiket télen kifűtik, a másikat nyáron használják. Nagy forgalmú város jó 1000 mérföldnyire Szent Miklóstól.[20] A vízi út eddigi szakaszán nincs más szálláslehetőség, csak szabad ég alatt a folyóparton, s ellátás is csak annyi, amennyit magával visz az ember. Vologdából szánokkal utaznak tovább a Volga menti Ja- *Jaroszlavl.* roszlavlba. A Volga szélessége itt legalább egy mérföld, s innét 2700 verszta hosszan folyik a Kaszpi-tengerig, Hakluyt 1:377. forrása a Beloje Ozero nevű tó, amelyen erős torony Hakluyt 1:248. épült: háború idején ebbe menekítik a kincstárat Moszkóvia uralkodói.[21] Az út Jaroszlavltól Rosztovba visz, majd Pereszlavlba, ami egy szép tó partján fekvő nagyváros, onnét pedig Moszkvába.

Jaroszlavl és Moszkva között 200 mérföld a távolság, a vidék pedig olyan termékeny, olyan sűrűn lakott és annyira tele van falvakkal, hogy délelőttönként általában Hakluyt 1:251. 7–800 szánt is látni, amint sózott halat hoznak vagy gabonát szállítanak visszafelé. Hakluyt 1:335.

Moszkva, a főváros, az 55. szélességen fekszik, Szent *Moszkva.* Miklóstól 1500 mérföld távolságra. A külvárosaival együtt állítólag nagyobb, mint London, de építészetileg közön- Hakluyt 1:313. séges: a házai és a templomai főleg gerendából épültek, csak kevés van közülük kőből, az utcái burkolatlanok.

20 Hakluyt 1000 versztát ír (1:312).

21 Milton (és forrása, Hakluyt) talán az erődszerű Kirillo-Belozerszkij kolostorra utal, amely a Beloje Ozero partján álló Belozerszk és Vologda között helyezkedik el. A korabeli, Milton által is használt térképeken (Mercator, Ortelius) a tó közepére rajzolt kis tornyot találunk. Lásd Abraham Ortelius 1570-es, valamint Gerardus Mercator 1595-ös térképét a 86–89. oldalakon.

A jól megépített, négyzet alaprajzú vár[22] hegyen áll, kerülete két mérföld, téglafalai nagyon magasak és egyesek szerint 18 láb vastagok. 16 kapuja van, és ugyanennyi bástyája. A nagyobb vásárokat a várban tartják, télen viszont a folyón, amelyet akkor kemény jég fed. Ez a Moszkva nevű folyó délnyugati oldalról körbeveszi a várat, ahol a cár palotája található, valamint kilenc ékes templom aranyozott, kerek kupolákkal. A palotának sem a belseje, sem a külseje nem olyan pompázatos, mint a király kastélyai Angliában, inkább a mi régimódi épületeinkre hasonlít kis ablakaival, melyeknek némelyikében táblaüvegek vannak, mások fa- vagy vasrácsozatúak.[23]

Délkelet, Hakluyt 1:325. Aki Moszkvától a Kaszpi-tengerhez utazik, a Moszkván hajózik le az Oka folyóig, majd néhány várat érintve Rjazanyig jut, amely valaha híres város volt, de már csak a romjai állnak. 10. napra Nyizsnyij Novgorodba ér, ahol az Oka a Volgába ömlik, amit a tatárok Idelnek neveznek. Onnét 11. napra Kazanyba érkezik, amely korábban nagyon gazdag tatár város volt, de most az oroszok az urai. Falait először fából és földből emelték, de Vasziljevics cár[24] ideje óta terméskőből áll. Kazanytól a Káma folyóig, mely Permia tartományából ömlik a Volgába, a folyó bal oldalán élő emberek pogányok, akik az erdőben élnek,
Hakluyt 1:334. házaik nincsenek.[25] Ezeken túl Asztrahánig a mangut és nogaji tatárok élnek,[26] a folyó jobb partján pedig a krímiek. Moszkvától Asztrahánig körülbelül 1800 mérföld

22 A Kreml.

23 A 16–17. században gyakori volt, hogy olajos papírral fedték be az ablakokat.

24 IV. Iván (1547–1584). Milton (más 17. századi angol szerzőkhöz hasonlóan) nem értette, az oroszok hogyan használják az apai neveket.

25 Milton széljegyzete hibás, a leírás forrása Hakluyt 1:325.

26 A Nogaji Tatár Kánság területén élő tatár törzsek.

az út. Asztrahán szigeten fekszik, földsánccal megerősített domboldalon, de maga a vár földből és gerendából épült. A házak – a kormányzó és pár más ember házait kivéve – szegényesek és egyszerűek. A föld teljesen terméketlen, nem nő rajta erdő. Az emberek halon élnek ott, különösen a tokhal húsán. Az utcán és a házak előtt felkötve szárított halak légyrajokat vonzanak, ami megfertőzi a levegőt és gyakran nagy járványokat okoz. A sziget, mely hosszában 36, széltében 9 mérföld, Oroszország határa a Kaszpi-tenger felé, a cár ezért erős helyőrséggel védi. Asztrahán 60 mérföldnyire van a tengertől, amelybe a Volga 70 torkolaton keresztül ömlik. Szent Miklóstól (vagy inkább Moszkvától)[27] a Kaszpi-tengerig 46 napon és éjszakán át tart az utazás, többnyire vízi úton.

Nyugat, Novgorod, Hakluyt 1:365.

Szent Miklóstól 1200 mérföldre nyugatra található Novgorod városa az 58. szélességen, a legjelentősebb vásárhely az egész birodalomban, nagyságában nem kisebb Moszkvánál. Az út ide a Szent Miklós-öböl nyugati végéből indul és folytatódik a veszélyes sziklákkal teli part mentén a Szoloveckij kolostorig,[28] ahol legalább 200 szerzetes lakik. A környékbeli népek szokásaikban vadak, azonban a szerzetesek béresei. Innét a veszélyes Vig folyó visz tovább, amelyen olyan meredek vízesések vannak, mintha hegyekről zúdulnának le, s olyan erővel, hogy nem fagynak be. Emiatt a hajókat egy mérföldön át szárazföldön kell vinni, amit a kolostor béresei parancsra meg is tettek, és elkalauzolták a kereskedőket mindenfajta jutalom nélkül. Innét Povenyec városa következik,

27 A Hakluyt által közölt forrás szerint (Edwards, 1567; Hakluyt 1:364) az út Szent Miklóstól a Kaszpi-tengerig negyvenhat nap, ez azonban valószínűtlenül rövid idő ilyen hatalmas távolság megtételére, Milton ezért pontosítja az adatot.

28 A 16. században épült ortodox kolostor a Szoloveckij-szigetcsoport legnagyobb szigetén, a Fehér-tengeren.

amely a híres Onyega-tó partjától egy mérföldre áll, a tó 320 mérföld hosszú, egyes helyein 70, legkeskenyebb részén 25 mérföld széles és nagyon mély. Innét néhány kolostor mellett elhaladva lehet átjutni a Szvir folyóhoz, s azon a Ladoga-tóhoz, amely jóval hosszabb, mint az Onyega. Onnét a Volhov folyó torkolatáig jutunk, amely Novgorodot kettészelve ebbe a tóba fut, majd a tavon át a Balti-tenger öbléig, Narva és Revel[29] városáig. A nyugati határok felé található más városaik Pszkov, Szmolenszk, avagy Vobszkov.[30]

Kormányzás, Hakluyt 1:240.

A cárnak korlátlan hatalma van:[31] ha bárki férfiutód nélkül hal meg, földje a cárra száll vissza. Ha bármelyik gazdag emberről azt jelentik, hogy kora vagy más gyengesége miatt nem képes szolgálni a köz javát, akkor megfosztják vagyonától, és kénytelen lesz a családjával együtt valami szerény járandóságból megélni, miközben a fejedelem hatalmából valaki más, aki érdemesebb, jut hozzá birtokához. A fejedelemnek a következő módon jelentik az ilyen eseteket: „Kegyelmességednek – mondja valaki – van egy alattvalója, aki dúskál a javakban, de alkalmatlan az állam szolgálatára, miközben vannak más alattvalóid is, akik szegények és nélkülöznek, de nagyon is képesek arra, hogy jó szolgálatot tegyenek az országuknak." Erre a fejedelem rögtön elküldi embereit az ügy kivizsgálására, és a gazdag embert maga elé hívatva ezt mondja: „Barátom, túl pazarló a megélhetésed, és nem vagy uralkodód hasznára; kevesebb is elég lesz neked, a mara-

29 Revel Tallin korabeli neve.

30 Vobszkov valójában Pszkov másik neve, Milton azonban különböző településeknek véli őket.

31 A „korlátlan hatalom" *(absolute power)* kifejezés Milton sajátos szóhasználata: forrásai más módokon, gyakran nyíltan a zsarnokságra utalva írják körül a cár hatalmát.

dék pedig eltart másokat, akik többet érdemelnek." Az ember, miután ekképpen felszólították arra, hogy váljon meg a vagyonától, nem berzenkedik, hanem alázatosan azt válaszolja, hogy minden, ami a birtokában van, Istené és az uralkodóé, mintha nem is a sajátjától kellene megválnia, hanem megtérítené mindazt, ami igazság szerint inkább másnak járna. Minden nemesember maga rendelkezik a béreseivel, ő bíráskodik felettük: ha két nemesember béresei összekülönböznek, akkor az uraik megpróbálják összebékíteni őket, s ha ők sem tudják, akkor ki-ki az ország főbírája elé viszi a saját béresét. Nincsenek ügyvédjeik, minden ember a saját ügyét képviseli, esetleg saját kezűleg adja át a fejedelemnek írásos kérelmét vagy nyilatkozatát, de az alacsonyabb rangú tisztviselők korruptsága az igazságszolgáltatást sokszor rossz irányba téríti. Amikor semmilyen más bizonyíték nem áll rendelkezésre, a döntést személyes ütközettel vagy a peres feleket képviselő harcosokkal döntik el. Ha egy adós szegény, akkor az uralkodó rabszolgája lesz, aki bérbe adja munkára, amíg az adósságát nem törlesztette (s addig szolgaságban is marad). Az ítélkezés másik formája még a sorshúzás. Hakluyt 1:309.

A cár jövedelme mindaz, amit kíván és amit az alattvalói képesek biztosítani, és nem riad vissza a legközönségesebb módszerektől sem, hogy behajtsa, ami neki jár: minden nagyobb városban van ugyanis egy züllött ivó, amit korcsmának hívnak, s amit a cár kiad, vagy odaadományozza valamelyik hercegnek vagy nemesúrnak a szolgálataiért. Ez azután egészen addig az egész város ura, kedvére rabolhat és fosztogathat, amíg – miután már jól meggazdagodott – saját költségén háborúzni küldik, ahol aztán kifacsarják belőle az összes balul szerzett vagyonát, *Jövedelmek.* Hakluyt 1:314.

s ezáltal a háborúság semmi vagy csak kevés költséggel jár a cárnak.

Haderő, Az oroszok nem kevesebb mint 300 ezer katonát fegy-
Hakluyt 1:239, vereznek fel háború idején, ezeknek a felét a csatamező-
250. re küldik, a maradékot a határon állomásoztatják helyőrségeken. A földműveseket és a kereskedőket nem sorozzák be, csak az ország fiatal embereit. Gyalogos katonának csak olyanokat vetnek be, akik utászi és tüzéri feladatokat látnak el, e két csoport 30 ezer főt tesz ki. A sereg maradék része lovaskatonákból áll, mind íjászok, és török divat szerint rövid kengyellel ülik meg a lovat. Páncélzatuk lemezkabátból és sisakból áll. Némelyiküknek a páncélkabátját bársony vagy aranyszövet borítja, mivel pompázatosnak kívánnak látszani, s minden mértéken túl maga a fejedelem: sátrát drágakő-berakásos arany- vagy ezüstszövet borítja. Sarkantyú helyett a nyeregfára erősített kis dobokat használnak, mert ezeknek a hangjára a lovak gyorsabban futnak.

Hakluyt 1:314. Hadrend nélkül harcolnak, s nem szívesen csatáznak
Hakluyt 1:250. rajtaütéssel vagy csellel. A hideget és a szűkös étrendet csodálatosan tűrik: amikor a földet belepi a hó, és egy méter mélyen megfagy, a közkatonák a szabad ég alatt maradnak együtt két hónapon át, sátor vagy tető nélkül, csupán fellógatják a kabátjukat abba az irányba, ahonnét a zord idő jön, kis tüzet raknak, és elé fekszenek, a hátukat a szélnek fordítva. Nem isznak mást, csak hideg patakvizet egy kis zabkásával elkeverve, s ugyanezt eszik. Lovaikat nyers gallyakkal és fakéreggel etetik, és a szabad ég alatt tartják őket, mégis jól szolgálnak. A cár nem ad semmilyen fizetséget, csak a zsoldosoknak, viszont azokat, akik a harcokban kitűnnek, földdel jutalmazza meg, amit életük végéig birtokolhatnak, így hát azok, akiket a legtöbbször háborúzni küldenek, úgy gondolják, nagy

kegyben részesülnek, habár fizetség nélkül harcolnak. December 12-én a cár mindig kilovagol a városon kívüli földre, követi egész nemessége spanyol és török lovakon nagy pompával, előtte menetel 5000 nehézpuskás katona, akik addig lőnek egy jégtorlaszra, amíg teljesen le nem bontják. A lőfegyvereket, melyek minden fajtájából nagyon sokat tartanak, kirakják két faházzal szemközt, melyeket legalább 30 lábnyi vastagságban feltöltenek földdel, majd a legkisebb fegyverrel kezdve mindegyikkel háromszor lőnek, s így a házakat földig lerombolják. Mindezek után hat hatalmas ágyújukat sütik el, melyeknek a golyói egy méter szélesek, s így röptük szabad szemmel is látható. Végül mozsárágyúkból lőnek gyújtólövedékeket a levegőbe. Miután a cár így megszemlélte, hogy mire képes a tüzérsége, visszatér otthonába ugyanabban a rendben, ahogy érkezett. Hakluyt 1:316.

A görög egyházat követik, de túlzó babonasággal; szertartásaikat orosz nyelven végzik. Úgy tartják, hogy a Tízparancsolat nem vonatkozik rájuk, mondván, hogy Isten ezeket a parancsolatokat a törvényében adta,[32] melyet Krisztus a kereszthalálával eltörölt. Az úrvacsorát két szín alatt veszik. 4 böjti időszakot tartanak, s naponta vannak istentiszteletek a templomaikban hajnali két órától estéig, de a kurvázásban, az iszákosságban és a harácsolásban senki nem rosszabb, mint a papság.[33] *Vallás,* Hakluyt 1:253. Hakluyt 1:242, 321.

Sok nagy és gazdag kolostoruk van, ahol nagyszerűen fogadják a vendégeiket. A trojcei kolostorban[34] 700 barát lakik, nagyon vastag téglafalai vannak, melyeken sok Hakluyt 1:320.

32 Azaz: az Ószövetségben (Mózes öt könyvében).

33 A korrupt, erkölcstelen papság kritikája Milton egész életművének egyik alapmotívuma.

34 A Szentháromság–Szergij-kolostor Szergijev Poszad városban, Moszkva közelében.

bronzágyú áll. 40 mérföldes körzetben a földek, városok és falvak zöme e szerzeteseké, akik éppolyan kiváló kereskedők, mint bárki más az országban. Húsvét ünnepén, ha két ismerős találkozik, kezet fognak egymással, s az egyikük azt mondja, „Az Úr feltámadt”, mire a másik így Hakluyt 1:318. felel: „Valóban feltámadt”, s ezután megcsókolják egymást, akár férfiak, akár nők. A cár Isten, Miasszonyunk és Szent Miklós után a legtöbbre a metropolitát becsüli, mivel az Isten lelki szolgája, míg a cár csak erre a világra[35] Hakluyt 1:320, kapja tisztségét. Azok a moszkóviaiak azonban, akik a 254. tatárokkal határosan élnek, még most is pogányok.

Házasság, Amikor ketten egymásba szeretnek, a férfi (más apró- Hakluyt 1:322. ságok mellett) korbácsot küld a nőnek, hogy jelezze, mire számíthat, ha vétkezne, és az a szokás járja köztük, hogy ha az asszonyt nem verik meg hetente egyszer, akkor azt hiszi: nem szeretik, s csak rosszabbul viseli magát. Ettől függetlenül nagyon engedelmesek az asszonyok, nem is járnak nagyon házon kívül, csak bizonyos időszakokban. Ha a házasfelek teljesen megutálták egymást, a férj elvál- Hakluyt 1:314. hat a feleségétől. Nem vitás, hogy ezt a szabadságot a görög egyházból származó vallásukkal és a római jogból szerezték.[36]

Temetés, Halottaikat a lábukon új cipővel temetik el, mintha Hakluyt 1:242, hosszú útra indulnának, s ajánlóleveleket tesznek a ke- 254, 323. zükbe Szent Miklósnak és Szent Péternek címezve, melyek szerint ez az ember volt a legnagyobb orosz, aki

35 Az eredeti a *spiritual* és a *temporal* melléknevek szembeállításával jelzi az egyházi és a világi hatalom különbségét.

36 Hakluyt és Purchas nem említik közvetlenül a válást. Milton közhelygyűjteményében (*Commonplace Book*, fol. 112) azonban a „válás” címszó alatt idézi Herbersteint, aki arról tudósít, hogy a moszkóviaiak megengedik ugyan a válást, de eltitkolják, mivel ellentétes a vallásukkal.

az igaz hitben halt meg, és úgy hiszik, hogy ezt elolvasva Szent Péter rögtön beengedi őt a mennyországba.

Nem műveltek, és nem is igazán szenvedhetik a tanult emberek társaságát. A legszorosabb barátságaikat az ivócimboráikkal tartják fenn. Nagy fecsegők, hazudozók, talpnyalók és alakoskodók. Szeretik a zsíros húsokat és a büdös halakat, a különféle édes italaik azonban finomak. A legjobb a málnának nevezett édes és bíborszínű bogyó levéből készül (ez a gyümölcs Franciaországban is megterem), de másfajta italokat is készítenek vadcseresznyéből vagy különféle egyéb bogyókból. Egy másik fajta italukat tavasszal a nyírfa gyökeréből nyerik, a fa nedvei ugyanis június után elapadnak. Nincs is nép, amely olyan nyomorúságosan élne, mint az oroszországi szegények: ha van elegendő szalmájuk és vizük, akkor boldogan élnek, hiszen télen a szárított és összepréselt szalma a kenyerük, nyáron pedig a fű és a gyökerek. A fák kérgét mindig szívesen fogyasztják, s mégis sokuk az utcán hal éhen, anélkül, hogy valaki segítene nekik vagy akárcsak figyelemre méltatná őket.

Szokásaik, Hakluyt 1:241, 314.

Hakluyt 1:323.

Amikor külföldre küldik őket, vagy idegeneket látnak vendégül, nagyon pompásan kiöltöznek, máskülönben azonban még a fejedelem is szegényes ruházatban jár.

Ruházatuk, Hakluyt 1:239.

Télen csak szánon közlekednek, mivel az utak szilárdak és sima hótakaró fedi őket, és a folyók mind be vannak fagyva. Egyetlen szánhúzó ló 400 mérföldre elhúz egy embert 3 nap alatt. Nyáron az utak kátyúsak, és nehéz az utazás. A módosabb oroszok télen csakis szánnal közlekednek, nyáron pedig lovon. Vastag takarón vagy jegesmedvebőrön ülnek a szánjukon, amit egy alaposan felszerszámozott ló húz. A ló nyaka köré róka- vagy farkasfarkakat kötnek, s a hátán ülő fiú hajtja, míg a többi szolga a szán végén utazik.

Utazási módjaik, Hakluyt 1:314.

Vadállatok, Hakluyt 1:252.

Az orosz tengerekben tenyészik egy bizonyos állat, amelyet ők morzsnak hívnak.[37] Táplálékát a sziklákon keresi meg, melyekre a fogai segítségével mászik fel – e fogakat ők olyan nagy becsben tartják, mint mi az elefánt agyarát.

37 Az angol nyelvben 1488 óta ismert a *morse* szó a rozmárra, mely valószínűleg a (talán finnugor eredetű) orosz морж szóból származik. Lásd *OED* s. v. „morse” noun[2] 1.

MÁSODIK FEJEZET

Szamojédföldről,[38] *Szibériáról*[39] *és más északkeleti országokról, amelyek fölött a moszkvaiak uralkodnak*

Oroszországtól északnyugatra Szamojédföld terül el az Ob folyó mentén. Ezt a vidéket először egy Oneke[40] nevű orosz ember fedezte fel: ő először drága prémekkel kereskedett a szamojédek között a saját hasznára, s ebből nagy vagyonra tett szert, és megismerte az országukat. Később a felfedezését elárulta Borisznak, Fjodor cár gyámjának is,[41] s azt is megmutatta, milyen haszonnal járna a birodalomnak, ha megszereznék azt az országot. Borisz erre követeket küldött közéjük pompás lovagi öltözékben, és szépszerével elérte, hogy behódoljanak a birodalomnak, és hogy minden ember után évi két becses cobolyprémet fizessenek az oroszoknak. Ugyanezek a követek eljutottak az Obtól 600 mérfölddel keletre, s kellemes vidékekről tudósítottak, melyek

38 A kora újkori térképeken, pl. a Milton által is bizonyosan használt Ortelius-féle atlaszban (mely Jenkinson 1562-es Oroszország-térképét használta 1570-től 1606-ig), Szamojédia volt Oroszország északkeleti határának a neve.

39 Szibéria itt az Ob és a Taz folyókig terjedő területet jelöli.

40 Anyikej Fjodorovics Sztroganov (1488–1570), a híres Sztroganov család őse. Milton Purchast követi, aki Oneekónak írta a nevét (3:522–525). Purchas szövegének vonatkozó részlete Isaac Massa *Descriptio Siberiae, Samoyediae, &c.* című, 1613-ban kiadott művének fordítása, amelyben *Anica* alakban szerepel a név. Anyikej fia, Szemjon Sztroganov támogatta az ún. Jermak expedíciót a szibériai területek annektálására az 1580-as években.

41 Milton, Purchast követve (3:522–525), Borisz Godunov idejére teszi az expedíciót, amelyre valójában korábban, IV. Iván uralkodása idején került sor.

erdőkben és forrásokban bővelkednek, s ahol az emberek ló helyett jávorszarvasokat ülnek meg,[42] mások szánon közlekednek, melyeket rénszarvasok vagy azokhoz hasonlóan gyors kutyák húznak. Amikor a követek visszatértek Moszkvába, a velük jövő szamojédek csodálták a város nagyszerűségét, de őket is legalább ennyire csodálták a kiváló lövészeti képességeik miatt: soha nem tévesztettek célt, még ha egy penny nagyságú pontot kellett is eltalálni olyan messziről, amit már alig lehetne kivenni.

Purchas 3:543, 540, *Molgomzia.*

Az oroszok azt állítják, hogy az Ob olyan széles, mint amekkora utat egy vitorlás egy nyári napon meg tud tenni, de tele van szigetekkel és homokpadokkal, amelyeken nincsenek erdők, és a legutóbbi időkig lakatlanok voltak. Az Obról a Taz folyóra fordultak rá.[43] Amióta a szamojédek behódoltak nekik, az oroszok két kormányzót állomásoztatnak itt 3 vagy 400 puskással, falvakat építettek, és néhány kisebb erődítményt is. Az egész helyet Mangazejának vagy Molgomziának hívják.[44] Innét feljebb más városokat is építettek fából, amelyekben főleg lengyelek, tatárok és oroszok élnek, szökésben levő vagy elítélt emberek;[45] ilyen város például Verhoturje, Sziber

Purchas 3:524.

42 Az eredetiben: *people riding on Elks and Loshes:* a *losh* a korai modern angolban az *elk*hez hasonlóan jávorszarvast jelent.

43 Amint Parks megjegyzi, a szibériai területek itt következő leírását főleg Purchas széljegyzetei strukturálják, a kora újkori térképek alapján nem rekonstruálható a Milton által leírt útvonal. Milton arról sem ejt szót, hogy milyen hosszú időt vesz igénybe az Urálon való átjutás Szibériába (YP 8:500).

44 Purchasnál *Mongosey* alakban szerepel a helység neve (3:540).

45 Purchas jóval élesebben fogalmaz, egyfajta büntetőgyarmatra utal: „For, into these parts are sent all that are banished, Murtherers, Traitors, Theeves, and the scumme of such as deserve death" (3:524) – „Mert ezekre a vidékekre küldenek mindenkit, akit száműznek: gyilkosokat, árulókat, tolvajokat, a legalantasabb népséget, akik halált érdemelnek."

(amelyről az egész országrész a nevét kapta), Tyumeny,[46] s távolabb Tobolszk az Ob nyugati oldalán, az Irtis és a Tobol folyók partján. Ez utóbbi az orosz kormányzó fő székhelye. Tobolszk fölött található Szurgut az Ob egyik szigetén, ahol vámházuk van az oroszoknak, azon túl az Ob túlsó partján fekszik Narym és Tomszk,[47] amely ma már nagyváros. Ezeken a területeken néhány templomot is emeltek, de senkit nem kényszerítenek a vallás gyakorlására. Narymtól keletre a Tom folyón[48] épült Komgovszkoj erődje.[49] Ezeket a telepeket mind 1590-től alapították sok hasonló várossal együtt.[50] Erről a vidékről származik az összes cobolyprém és értékes szőrme.

Purchas 3:526.

Purchas 3:526, 527.

A szamojédeknek nincsenek városaik vagy állandó lakhelyeik, hanem ide-oda vándorolnak, ahol csak zuzmólegelőt találnak a szarvasaiknak; csoportokban élnek békésen, a véneik kormányozzák őket, viszont bálványimádók.[51] Csodás ügyességgel lőnek, a nyílhegyeik kiélesített kövek vagy halcsontok; az utóbbiakat tűnek is használják. Kis állatok inaiból van a cérnájuk, ezzel fércelik össze a prémeket a ruháikhoz: a szőrös részt nyáron kifelé, télen befelé fordítva hordják. Sok feleséget tarta-

A szamojédek szokásai,
Purchas 3:522, 555.

46 Az eredetiben: *Tinna*, Purchasnél: *Tinnen*.
47 Az eredetiben: *Tooina*.
48 Az eredetiben: *Telta*, a Tom folyóval való azonosítás Gilbert javaslata (*Geographical Dictionary*, 289).
49 Az eredetiben: *Comgoscoi*, Purchasnél: *Comgof-scoi* (3:527). Azonosítatlan szibériai település, Gilbert szerint azonos Tomszkkal (*Geographical Dictionary*, 89), Parks szerint a Kety folyón 1602-ben alapított Ketyszk erődje (YP 8:500).
50 Purchas egy széljegyzetben 1590-re teszi Verhoturje alapítását (3:526; valójában 1598-ban alapították), Milton valószínűleg ezt veszi át.
51 Purchas forrása (William Gourdon) élesebben fogalmaz: „They have no knowledge of the true God, but worship Blocks and Images of the Devil." – „Nincs fogalmuk az igaz Istenről, bálványokat és az ördög képmásait imádják" (3:555).

nak, és annak adják el a leányaikat, aki a legtöbbet ígéri értük. Ha a feleség nem szeretteti meg magát,[52] visszaküldik a rokonságához, és a férj csak annyit hagy a lány apjának a hozományból, amennyit az a lakodalomra költött. A férfiak bábáskodnak a feleségük szülésénél, s azok másnap már ugyanúgy mennek a dolgukra, mint annak előtte.[53] A földet nem művelik meg, hanem azoknak a vadaknak a húsán élnek, amelyeket elejtenek. Egyedül

Purchas 3:548. ők tudják kalauzolni azokat, akik Jugóriába, Szibériába vagy bármelyik másik északkeleti vidékre utaznak télen. Az ilyen utazók szarvasbikák húzta szánokon utaznak sebesen nappal és éjszaka is, ha holdvilág van. A havas földön van a szállásuk szarvasbőr sátrakban, bárhol, ahol elég fehér zuzmót találnak szánhúzó állataik etetésére, amelyeket szabadon is engednek, hogy kikaparják a zuzmót maguknak a mély hó alól. Eközben néhány szamojéd elmegy a közeli erdőbe, hogy tüzelőfát hozzon. A tűzhely körül alszanak a sátraikban, a sátor tetejét nyitva hagyják a füstnek, s így ugyanolyan melegben vannak, mint a

52 A Purchas által kivonatolt William Gourdon szerint: „it falleth out many times, that after they have had their Wives half a yeere or a yeere, they will turn them backe to their Friends, etc." azaz: „gyakran megtörténik, hogy félévnyi vagy egyévnyi házasság után visszaküldik a feleséget a barátaiknak" (3:555) – az a kitétel, hogy a feleséget akkor küldik vissza, ha nem tetszik a férjnek *(if they be not lik't)*, Milton betoldása.

53 Purchas (William Gourdon alapján): „The Women be very hard of Nature; for at their Child-bearing, the Husband must play the Midwife, and being delivered, the Child is washed with cold water or Snow, and the next day the Woman able to conduct her Argish." – „A nők nagyon szívós természetűek, mert amikor szülnek, a férfinak kell a bába szerepét játszania, s mikor a gyermek megszületett, megmossák hideg vízben vagy hóban, s másnap a nő már tudja vezetni a szánt."

kályhák körül Oroszországban. Az élelmet magukkal viszik, ezen kívül pedig megeszik minden szárnyas- vagy szarvasféle húsát, amit a szamojédek az út során elejtenek. Az italuk megolvasztott hó. Ha két szarvast fognak egy szán elébe, és azok gyorsan húznak, egy nap alatt pihenés nélkül 200 mérföldet is megtesznek, ha viszont megrakják a szánt, akkor fél nap alatt 30 mérföld az útjuk.

HARMADIK FEJEZET

Tunguziáról és a vele kelet felől szomszédos országokról Kína határáig

Purchas 3:527. Amikor 1605-ben a Narymban és Komgovszkojban állomásozó helyőrségek katonái keletre indultak az orosz kormányzó parancsára, sok kellemes, lakatlan vidéket találtak, hatalmas pusztaságokat és folyókat, majd tíz hét utazás után kunyhókat, nyájakat és emberek csoportját pillantották meg. Azok alázatos tisztelettel közelítették meg őket, és jelezték a szamojédeknek és tatároknak, akik az orosz katonák vezetői voltak, hogy őket *Jenyiszej.* tunguzoknak nevezik, s hogy a lakóhelyük a nagy Jenyiszej folyó mentén van. E folyó állítólag sokkal nagyobb, Purchas 3:527 mint az Ob,[54] amelynek a torkolatától 4 napnyi és éjsza-Purchas 3:551. kányi hajóútra van, s ahhoz hasonlóan a Naramzij-tengerbe ömlik.[55] A Jenyiszej keleti partján magas he-Purchas 3:546. gyek,[56] köztük tűzhányók is állnak, nyugatra sík és Purchas 3:527. termékeny vidék terül el, amelyet[57] a folyó tavasszal 210 mérföld szélességben elönt: erre az időre az ott lakók a *Szokásaik.* hegyekbe húzódnak, majd a jószágaikkal együtt vissza-

54 Milton széljegyzete a tunguz vidék fenti leírására vonatkozik.

55 Az elnevezéssel kapcsolatban lásd fent a Naramzij-fokhoz írt jegyzetet. Gilbert szerint a Naramzij-tenger valószínűleg a Kara-tenger (*Geographical Dictionary*, 204).

56 A Milton jegyzete által hivatkozott Purchas részlet (3:546) valójában a korábbi, Jenyiszejről szóló részre utal. A kora újkori térképek (Ptolemaiosz nyomán) jelölnek egy Ázsiát észak–déli irányban átszelő magas hegyláncot Mont Imaus néven (a nevet gyakran a Himalájára is alkalmazzák).

57 A Milton jegyzete által hivatkozott Purchas részlet (3:527; Tunguzia és az ott élő népek leírása) inkább az előző széljegyzethez tartozna.

térnek a síkságra. A tunguzok igen jámbor nép, nagy, duzzadt nyakuk van, mint[58] az Alpok alatt élőknek.[59] A szamojédek győzködésére azonnal behódoltak az orosz kormányzatnak, és a kérésükre a következő évben elindultak, hogy még keletibb részeket fedezzenek fel. Hosszú utazás után egy folyóhoz érkeztek, amelyet az ott élő vademberek Piszidának[60] neveztek, s amely kicsit kisebb volt, mint a Jenyiszej. Ennek a túlpartjára nem mertek átkelni, mivel gyakran bronzkolompok kongását, néha pedig emberek és lovak hangját hallották. A távolban néhány vitorlát láttak, négyzet alakúakat, amelyekről ezért azt hitték, hogy indiai vagy kínai hajókhoz tartoznak, annál is inkább, mivel (a beszámolójuk szerint) hallották, hogy nagy ágyúkat sütnek el a hajók fedélzetén. Április és május idején módfelett gyönyörködtek a vidék szépségében; tele volt különleges fákkal, növényekkel, virágokkal, vadakkal és madarakkal.[61] Néhányan azt

Purchas 3:527

Purchas 3:528.

58 Milton széljegyzete valószínűleg a korábban hivatkozott Purchas-helyre (3.527) utal.

59 Purchas-nél: „These people were deformed with swellings under their throats, and in their speech they thratled like Turkie-cocks" – „Ezeket az embereket a nyakuk alatt duzzanatok rútították meg és a beszédükben úgy rukkogtak mint a pulykakakasok" (3.527). Az Alpokban élők duzzadt nyakúsága *(tumidum guttur)* Juvenalis óta közhely (13. szatíra, 162. sor), de Milton Shakespeare *Vihar*jára is emlékezhetett (3.3.58–60). A Free Library of Philadelphia gyűjteményében található Shakespeare Első Fóliójának (1623) Milton által használt kiadása, amelyben a *Vihar* idézett részlete mellett Milton jelölése látható.

60 Parks szerint valószínűleg a Pjaszina folyó Szibériában (YP 8:504). Gilbert szerint lehetséges, hogy a Léna (*Geographical Dictionary*, 235). Sem egyik, sem a másik esetben nem valószínű kínai hajók jelenléte a folyón.

61 Milton Purchast követi (3:528). Szibériának ez a tájéka valójában kietlen tundra, a Purchas (és Milton) által leírt szép vidék valószínűleg délebbre, a Jenyiszej felső völgyére jellemző.

Purchas 3:543. gondolják, hogy ez Tangut határa, Kína[62] északi részén. 1610 körül e szamojédok közül néhányan egészen addig Purchas 3:546. jutottak utazásaik során, hogy egy fehér várost is megpillantottak,[63] nagy harangzúgást hallottak, és azt állították, hogy tetőtől talpig vasba öltözött férfiak jöttek hozzájuk. 1611-ben pedig többen is érkeztek Kínából, mások az Altan cártól,[64] aki az arany király címét viseli, hogy Szurgutnál[65] kereskedjenek az Ob folyó mentén: ezüstlemezeket hoztak magukkal. Erre Mihail Fjodorovics,[66] az orosz cár az 1619-es esztendőben Tomszkból Kínába[67] és Altan birodalmába küldte néhány emberét, akik később az ottani országok fejedelmei által kül- Purchas 3:797. dött követekkel tértek vissza. Arról számoltak be, hogy Tomszktól tíz és fél nap alatt érkeztek meg Altanhoz, s ebből három nap telt el azzal, hogy átkeltek egy tavon,[68] amelyben rubintok és zafírok nőnek. Altan király országán öt hét alatt vágtak át, amíg elértek Sheromugalia vagy más néven Mugalla országába,[69] ahol egy Mandukhai nevű királynő uralkodott.[70] Innét négy nap alatt értek

62 Az eredetiben: *Cathay*.

63 Azonosítatlan kínai város, talán Sin-pao-ngan.

64 Altan mongol nagykán (1507–1582), nevének jelentése: arany kán (lásd Purchas 3:552). Milton a forrásaiban kivonatolt orosz útleírásokat követve a „cár” kifejezést használja a nagykán megnevezésére.

65 Az eredetiben: *at Zergolta, or Surgoot*. Mivel Milton korábban a *Zergolta* nevet használja, s ezt Szurgutnak fordítottam, e helyen összevontam a két elnevezést.

66 I. Mihály (1596–1645), a Romanov-ház megalapítója.

67 Az eredetiben: *Cathay*.

68 Talán az Uvsz-tó (YP 8:506). Cawley szerint a szöveg ezen a helyen hibás, *over a lake* helyett *to a lake*-et kell értenünk, mely olvasat szerint három napon át utaztak a tó*ig* (*Milton's Literary Craftsmanship*, 24).

69 Mongólia. A kora újkori térképeken megjelenő *Sheromugaly* jelentése: sárga Mongólia *(Mongolia Flava)*.

70 Az eredetiben: *Manchika*. Valószínűleg Mandukhai Khatun (1449–1510) mongol királynő.

Kína[71] határához, amelyet egy 15 öl magas kőfal határolt. Ennek mentén haladtak előre tíz napig, a Mandukhai királynő fennhatósága alatt levő csinos városok között, anélkül, hogy bárkit is láttak volna a falon, mígnem a kapuhoz érkeztek,[72] ahol nagyszámú tüzérséget láttak állomásozni, 3000 őrrel. A kínaiak a kapunál kereskednek más népekkel, és egyszerre csak nagyon kevés embert engednek be. Tomszktól eddig a kapuig 12 héten át tartott az útjuk, s onnét Peking[73] nagy városáig tíz napig. Itt, miután a követek házába vezették őket, néhány napon belül megérkezett hozzájuk egy tisztviselő Tambur királytól[74] 200 díszesen öltözött ember kíséretében, akik szamárháton követték, hogy megvendégelje őket különféle borokkal, s hogy megtudakolja az üzenetüket. Mivel azonban nem hoztak magukkal ajándékokat, nem bocsáthatták őket a tisztviselő színe elé, s így csak a cárnak küldött levéllel tértek vissza (ahogy azt már korábban említettük) Tobolszkba. Arról tudósítottak, hogy Mugalla területe Bukharától az északi tengerig terjed, s hogy sok Purchas 3:799.
kőből épült, négyzet alaprajzú vár található ott, melyeknek a sarkain a tornyokat zománcozott cseréppel fedik, a kapuikon pedig vészharangok vagy őrharangok vannak, amelyek ércből készültek, és húsz fontot nyomnak. A házaikat is kőből építik, a mennyezetet cifrán befestik minden tarka virág képével. Az emberek bálványimádók,

71 Az eredetiben: *Cathay*.

72 Parks szerint a kapu Kalgan városa (a mongolban a *halga* szó kaput jelent), mely a Kína és Mongólia közötti kereskedelem központja volt (YP 8:507).

73 Az eredetiben: *the great city of Cathay*. A kora újkori geográfiai irodalomban *Cambalu* és *Paquin* néven is ismeretes, előbbit *Cathay*, utóbbit Kína fővárosának hitték (lásd a Kínával kapcsolatos jegyzetet fent).

74 Valószínűleg egy korabeli belső-mongóliai uralkodó, Milton Purchastól veszi át a nevét (3:798).

a vidék rendkívül termékeny. Szamarakat és öszvéreket tartanak, de lovakat nem. A kínaiak azt mondják, hogy ez a nagy fal Bukharától az északi tengerig húzódik, négy hónapi járóföld hosszúságban, folyamatosan egymás után következő őrtornyokkal, amelyek nyíllövésnyire vannak egymástól. Minden tornyon jelzőtüzek égnek, s ez a fal a határ, állítják, Kína és Mugalla között. A falon összesen öt kapu van, amelyek olyan keskenyek és alacsonyak, hogy egy nyeregben ülő lovas nem lovagolhatna be. A fal mellett áll Shirokalga városa;[75] van egy vára, mely jól el van látva mozsárágyúkkal és sörétes puskákkal, amelyeket az őrök a kapukon, a tornyokon és a falakon háromszor elsütnek pontosan a napfelkelte és a naplemente időpontjában. A város bővelkedik gazdag árukban, bársonyokban, damasztokban, aranyozott ruhaanyagokban és szövetekben, valamint sokféle édességben. Hasonló ehhez Jara városa:[76] a piacok ott fűszerekkel illatoznak, és Taüth,[77] mely még gazdagabb. Shiroan[78] még ennél is nagyszerűbb, fél napba telik, míg át lehet kelni rajta, és rendkívül népes. Az innét két napi járóföldre eső Peking, a császári város négyzet alaprajzú, és fehér kőből épült, négy nap alatt lehet megkerülni, a négy sarkán négy fehér torony áll, magasak és hatalmasak, s a fal hosszában máshol is vannak igen erős tornyok, fehér és kék kőből építettek, valamint lőrések, amelyek jól el vannak látva lőszerrel. Ennek a fehér városnak a közepén áll egy mágneskőből épített vár, ott lakik a király egy pompás palotában, melynek tetejét aranylemezek borítják. A város

75 Valószínűleg Kalgan, vö. a fenti jegyzetet a nagy falon található kapuról.

76 Azonosítatlan kínai város, Parks szerint Szuan-hwa-fu (YP 8:508).

77 Azonosítatlan kínai város.

78 Azonosítatlan kínai város.

síkságon áll, 7 napi járóföldre a tengertől, a Juga folyó[79] fogja körbe. Az emberek itt nagyon jó kiállásúak, viszont nem harckedvelők, és a virágzó kereskedelemnek köszönhetően boldogan élnek. Ezeket a híradásokat azért közlöm itt, mivel oroszoktól kaptuk őket, akik azt is elmondták, hogy az Ob folyón túl van egy tenger, amely olyan meleg, hogy télen és nyáron is mindenfajta vízimadár él körülötte.[80] Ennyit röviden az Oroszország és Kína között fekvő szárazföldről és tengerről.

Purchas 3:806.

79 Azonosítatlan folyó Peking környékén.

80 Parks szerint a Purchas által idézett, angol kereskedőknek adott orosz tudósítások (3:806) spekulatívak vagy valamelyik szibériai nagy tóról (pl. a Bajkálról) szólhatnak.

NEGYEDIK FEJEZET

*A trónon egymást követő moszkóviai nagyfejedelmek
és cárok története,
amelyet egy lengyel*[81] *állított össze a krónikáikból,
néhány későbbi hozzátoldással*

Hakluyt 1:221. Moszkóvia nagyfejedelmei – alaptalanul – Augustus Caesarig vezetik vissza családfájukat: azt mesélik, hogy Augustus bizonyos rokonait elküldte, hogy sok távoli provinciát kormányozzanak, közöttük Prussust Poroszországba, akinek a Balti-tenger keleti partján, a Visztula
573. folyónál volt a székhelye. 573-ban[82] Novgorod főembere, Gosztomiszl tanácsára az oroszok, akik akkor még törvényes kormányzat nélkül éltek, elküldtek a Prussus leszármazottainak negyedik nemzedékébe tartozó Rurikért, Szineuszért és Truvorért,[83] hogy uralkodjanak felettük. Ezek magukkal vitték a rokonukat, Oleget,[84] felosztották egymás között az országot, és mindegyik a saját tartományában a törvényes kormányzásra nevelte az oroszokat.

Miután a másik kettő utód nélkül halt meg, a Ruriktól származó Igor[85] lett mindannyiuk örököse, de mivel kis-

81 Valószínűleg Daniel Prinz von Buchau (1546–1608), akinek *Magni Moscoviae ducis genealogiae brevis epitome* című műve az *Edictum Serenissimi Poloniae regis ad milites* (Köln, 1580) című kötetben található.

82 Milton széljegyzetei ebben a fejezetben, ha nem tartalmaznak forrásmegjelölést (pl. Hakluyt), a szövegben tárgyalt dátumokra vonatkoznak. Ezen a helyen Hakluytnál 572 szerepel (1:221). A hagyomány szerint Rurik 862-ben kezdte meg uralkodását Novgorodban.

83 A hagyomány szerint a varég Rusz nemzetségből való testvérek. Rurik az 1610-ig uralkodó Rurik-dinasztia alapítója.

84 I. Oleg (?–912), a hagyomány szerint a Kijevi Rusz alapítója.

85 I. Igor (912–945). Az eredetiben *Ivorson* of *Rurek*. Az *„Igor, son of Rurek”* nyilvánvaló nyomdahibán alapuló írásmódját Milton változtatás nélkül veszi Hakluyttól.

korú volt, Oleg gyámsága alatt maradt. Feleségül vette egy pszkovi lakos lányát, Olgát, akitől Szvjatoszláv nevű fia született, de ellenségei meggyilkolták, és a felesége, Olga, Konstantinápolyba ment, ahol a Heléna nevet vette fel a keresztségben.[86]

Szvjatoszláv[87] sok csatát vívott ellenségeivel, de végül megölték, a koponyájából pedig egy kupát csináltak, amelyre a következő mondatot metszették arany betűkkel: „Máséra vadászott, de elveszítette a sajátját." A fiai Jaropolk, Oleg és Vlagyimir voltak.

Vlagyimir[88] megölette a másik kettőt, és Oroszország egyeduralkodója lett. Miután ez végbement, inkább a keresztény vallás felé hajlott, elvette feleségül Annát, Baszileiosz és Konsztantinosz bizánci császárok húgát, s
a 988. évben egész népével együtt megkeresztelkedett, és 988.
a keresztségben a Vaszilij nevet kapta. Zónarasz[89] azonban minderről úgy tudósít, hogy Baszileiosz,[90] a bizánci császár már korábban küldött egy püspököt az oroszokhoz. Ő, mivel a prédikációi hatástalanok voltak, és inkább csodát vártak tőle, buzgó imádság után kezébe vette az Evangéliumot, és a szemük láttára tűzbe dobta. Miután a Szentírást nem emésztette el a tűz, az oroszok megtértek.

Vlagyimirnak tizenegy fia volt,[91] akik között felosztotta az országát. Boriszt és Glebet kegyes életükért szentté avatták, ünnepüket minden év novemberében

86 Olga (?–969) férje, Igor halálától (945) 960-ig fia, Szvjatoszláv nevében uralkodott. Az első orosz uralkodó, aki felvette a keresztséget, az ortodox egyházban szentként tisztelik.

87 I. Szvjatoszláv (r. 945–972).

88 I. Vlagyimir (958?–1015) 988-ban felvette a keresztséget, és kereszténységre térítette a Kijevi Ruszt.

89 Ióannész Zónarasz (1070–1140) bizánci történetíró, fő műve az Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν *(Epitome Historiarum)* című világtörténet.

90 II. Baszileiosz (958?–1025).

91 Az orosz fordítások ezt a számot 12-re javítják.

ülik meg nagy ünnepéllyel.[92] A maradék fiúk az egyeduralomért való vetélkedésben kiirtották egymást, s így Jaroszláv[93] lett mindennek egyedüli örököse.

Vlagyimirnak, Jaroszláv fiának[94] a Dnyeper[95] partján fekvő ősi városban, Kijevben volt a székhelye. Miután sokat háborúzott nagybátyjai fiaival, és mindet legyőzte, Monomahnak hívták.[96] Háborúba kezdett Konsztantinosz bizánci császárral,[97] és végigpusztította Thrákiát, majd miután nagy hadizsákmánnyal hazatért, és új háborút kezdett előkészíteni, Konsztantinosz megbékítette: elküldte hozzá Neophütoszt, Epheszosz püspökét és Eusztathioszt, Jeruzsálem apátját, hogy Megváltónk keresztfájának egy darabját és más gazdag ajándékokat vigyenek neki, s hogy Cár vagy Cézár néven tiszteljék. Ezek után Vlagyimir barátságos viszonyt ápolt Konsztantinosszal, és szövetségre is lépett vele.

92 Borisz és Gleb a kereszténységre áttért Kijevi Rusz első szentjei, akiket türelemmel viselt szenvedésük és vértanúságuk miatt kanonizáltak. Ünnepük – a Milton által közölt november helyett – júliusban van.

93 I. (Bölcs) Jaroszláv (978–1054).

94 II. Vlagyimir Monomah (r. 1113–1125). Nem a fia, hanem az unokája volt I. (Bölcs) Jaroszlávnak. A kijevi nagyfejedelmi trón előtt számos másik fejedelemség élén állt

95 Az eredeti szöveg a folyó antik elnevezését *(Boristenes)* használja.

96 Hakluytnál: „after divers conflicts with his kinsmen, having subdued all the provinces unto himselfe, was called *Monomachos,* that is the onely champion" – „a rokonaival vívott különböző csaták után, s miután saját uralma alá hajtotta az összes tartományt, *Monomachos*nak hívták, azaz, az egyetlen bajnoknak" (1:222). A görög μονόμαχος szó jelentése valóban „egyedül harcoló", de Hakluyttal és Miltonnal ellentétben Vlagyimir bizánci származású anyja révén kapta a Monomah ragadványnevet.

97 VIII. Konsztaninosz (960–1028).

Őt követték a leszármazás rendjében Vszevolod, Jurij és Dmitrij.[98]

Később az ő fiát, Jurijt[99] 1237-ben csatában megölte Batu, a tatár fejedelem, aki leigázta és hűbéresévé tette Moszkóviát. Attól az időtől fogva a tatárok olyan uralkodókat ültettek az orosz trónra, akikről úgy gondolták, hogy a legkönnyebben hozzáidomíthatók a céljaikhoz. Ha követeket küldtek Tatárországból, elvárták az orosz fejedelemtől, hogy menjen a követség elébe, és saját udvarában fedetlen fővel állva fogadja őket, miközben ők ülve adták át üzenetüket. Ebben az időben a tatárok Lengyelországot, Sziléziát és Magyarországot is pusztították, mígnem IV. Ince pápa elérte, hogy 5 évre békét kössenek. Az oroszok azt állítják, hogy ez a Batu volt Tamerlán[100] apja, akit ők Temir Kutluknak[101] neveznek. 1237.

Ezután Jaroszláv,[102] Jurij testvére következett a trónon, majd az ő fia, Alekszandr.[103]

98 A Milton által közölt leszármazási névsor pontatlan. Vlagyimir Monomahnak számos gyermeke volt a három házasságából. Jurij (Jurij Dolgorukij, 1132–1154 között rosztov-szuzdali fejedelem) valószínűleg Vlagyimir első feleségétől, II. Harold angol király lányától (Wessexi Gitta) született. Az ő fia volt Vszevolod-Dmitrij Jurjevics, aki a Dmitrij nevet a keresztségben kapta.

99 II. Jurij vlagyimiri nagyfejedelem (1188–1238), aki azonban nem II. Vlagyimir, hanem III. Vszevolod (1154–1212) fia volt.

100 Timur Lenk (1336–1405).

101 Az eredetiben *Temirkutla:* a nevet Milton Hakluyttól veszi át. Temür Kutlug, az Arany Horda kánja, a Milton által közöltekkel ellentétben nem azonos Tamerlánnal.

102 II. Jaroszláv (1191–1246).

103 Alekszandr Nyevszkij (1221–1263).

Danyiil,[104] Alekszandr fia volt az első, aki Moszkvát nagyfejedelmi székhelyévé tette, ő építette a várat,[105] és felvette a nagyherceg címet.

Iván,[106] Danyiil fia volt, akinek a Kalita nevet adták, mely szó tarisznyát jelent: ugyanis folyton egy tarisznyát vitt magával, melyből szokása szerint alamizsnát osztott.

Mivel az ő fia, Szimjon[107] utód nélkül halt meg, a fejedelemséget öccsére, Ivánra[108] hagyta, ő pedig a fiának, Dmitrijnek[109] adta tovább. Dmitrij két fiút hagyott hátra, Vaszilijt[110] és Jurijt.[111]

Vaszilijnek uralkodása idején fia született, aki szintén a Vaszilij nevet kapta, de apjának kétségei voltak arról, hogy tőle származik-e, mivel gyanakodott a felesége hűségét illetően, ezért kitagadta a fiút, és fivérének, Jurijnak adta át a trónt.

Jurij börtönbe vetette unokaöccsét, Vaszilijt, és uralkodott, ám halálakor vagy lelkifurdalásból, vagy valamilyen más okból átengedte neki a fejedelemséget.

Vaszilij,[112] aki ily módon váratlanul a vélelmezett jogába jutott, nem sokáig élvezhette azt békében, mert Jurij két fia, Andrej és Dmitrij[113] sérelmezték, hogy nem ők követték apjukat a trónon, háborúba kezdtek ellene,

104 Danyiil (1261–1303), az első moszkvai fejedelem. Ő volt Alekszandr Nyevszkij legkisebb fia, neki jutott az akkoriban legjelentéktelenebb fejedelemség, Moszkva, mely később az óriási birodalom központja lett.
105 A Kremlt.
106 I. Iván, Pénzeszsák Iván, Iván Kalita (1283–1340). Nem elsősorban adakozásáról ismert orosz nagyfejedelem. Milton Hakluyttól veszi át jellemzését.
107 Büszke Szimjon (1316–1353).
108 II. Iván, Vörös Iván (1326–1359).
109 Doni Dmitrij (1350–1389).
110 I. Vaszilij (1371–1425).
111 II. Jurij (1374–1434). Hakluytnál hét fiú szerepel (2:187).
112 II. Vaszilij, Vak Vaszilij (1414–1462).
113 Jurij fiai valójában Vaszilij (1401?–1448) és Dmitrij (?–1453) voltak.

s hirtelen rajtaütve megvakították. Mindennek ellenére a bojárok, azaz a főnemesek[114] hűségesek maradtak a fejedelmükhöz, bár az vak volt, amiért Tyomnijnak hívták.

A fia, Iván Vasziljevics[115] volt az első, aki híressé tette a korábban ismeretlen orosz népet. Hogy bebiztosítsa helyzetét, kivégeztette az összes olyan rokonát, akik trónkövetelőként léphettek volna fel, és Vlagyimir, Moszkóvia, Novgorod nagyhercegének, egész Oroszország cárjának nevezte magát.[116] Visszafoglalta Pszkovot, Moszkóvia egyetlen fallal körülvett városát, valamint Novgorodot, a leggazdagabb várost a litvánoktól, akiknek az azt megelőző ötven évben behódoltak, s az utóbbiból 300, kincsekkel megrakott szekeret vitt haza. Háborúzott a lengyel királlyal, Sándorral[117] és a lívekkel, az előbbit azzal az ürüggyel támadta, hogy az áttérítette hitvesét, Jelenát (Iván Vasziljevics leányát)[118] a görög egyháztól a rómaihoz, a líveket pedig nem más okból, csak hogy növelje

114 Az eredetiben: *the* Boiarens, *or Nobles.* Milton megpróbálja megfeleltetni az orosz és az angol társadalmi hierarchiát, de ez csak annyiban helytálló, hogy a bojárok valóban az orosz társadalom legfelső rétegét képezték. A bojárok eredetileg a fejedelmi kíséret (a druzsina) tagjai voltak, hatalmuk a votcsinán (azaz az örökölt, apai birtokon, amin teljhatalommal rendelkeztek) alapult, később ez megváltozott, ahogy a nagyfejedelem pomesztyévé (szolgálatért járó birtokká) változtatta a földtulajdont. Ettől kezdve mindenki a nagyfejedelem holopja (rabszolgája) volt.

115 III. Iván, Nagy Iván (1440–1505).

116 Az orosz cári titulusról: az 1470-es évektől kezdik használni, először a Livóniával, majd a svédekkel folytatott diplomáciában. 1498-tól a megnevezés: cár és szamogyerzsec. A szamogyerzsec (egyeduralkodó, abszolút uralkodó) a bizánci αὐτοκράτωρ tükörfordítása. Hivatalosan III. Iván még nem vette fel a cári címet, melynek tartalma a 11. századtól kezdve formálódott ki. Lásd Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században,* Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2002, 91–102.

117 Jagelló Sándor (1461–1506).

118 Jelena Ivanovna, Rurik Ilona lengyel királyné.

a határait, bár kísérleteit többször meghiúsította Plettenberg,[119] a porosz lovagok nagymestere. Felesége Tver hercegének a lánya volt,[120] tőle született a fia, Iván,[121] akinek a javára lemondott a fejedelemségről, miután a moldáviai vajda, István[122] lányával összeházasította. Iván, nem sokkal azután, hogy a feleségétől megszületett Dmitrij nevű utóda, meghalt. Vasziljevics[123] ezért újra felvette a fejedelmi rangot, és másodszor is megházasodott: felesége, Szophia,[124] Palailogosz Tamás lánya volt, akiről azt mondják, hozományát egyenesen a pápa kincstárából kapta, arra az ígéretre, hogy a fejedelem római katolikus lesz.

Ez a nagyralátó hercegnő sokszor panaszkodott arra, hogy férje a tatárok vazallusa, végül azonban kitartó rábeszéléssel és egy csellel megtalálta a módját annak, hogy megszabadítsa férjét és annak országát ettől az igától. Mindaddig a tatárok olyan helytartókkal felügyeltették az államügyeket, akik bent éltek a moszkvai várban.[125] Szophia azonban eljátszotta, hogy a Mennyből üzenetet kapott, hogy építtesse fel Szent Miklós templomát azon a helyen, ahol a tatár küldöttek háza állt. Amikor tehát fiút szült, azt kérte a tatár fejedelemtől, akit meghívott a keresztelőre, hogy adja neki azt a házat, s miután meg-

119 Wolter von Plettenberg (1450–1535), a Teuton Lovagrend Lív Rendjének nagymestere.

120 Marija Boriszovna (1442–1467), Borisz (1399–1461) tveri nagyfejedelem leánya.

121 Iván (1458–1490).

122 III. István (?–1504), lánya Jelena hercegnő (1464–1655).

123 Amint korábban említettük, Milton (más 17. századi angol szerzőkhöz hasonlóan) nem értette, az oroszok hogyan használják az apai neveket. Lásd a 19. lábjegyzetet.

124 Zoé/Szofja Palailogina (1449–1503), XI. Konstantin bizánci császár unokahúga, aki miatt Nyugaton Moszkvát Bizánc örökösének kezdték tartani.

125 A Kremlben.

kapta, a földig romboltatta, és eltávolította a tatár helytartókat a várból, s így fokozatosan megfosztotta őket minden oroszországi vagyonuktól. A férjét is sikerült rávennie, hogy a hercegséget ruházza át Dmitrijről, az elhunyt Iván fiáról Gábrielre, az ő elsőszülött fiára.

Gábriel, alighogy fejedelem lett, Vaszilijra[126] változtatta nevét, és elhatározta, hogy uralkodóhoz méltó módon fog cselekedni. Visszaszerezte Moszkóvia nagy részét Vytautastól,[127] a litván hercegtől, és a Dnyepernél[128] elfoglalta Szmolenszket és sok más várost is 1514-ben. Elvált 1514.
első feleségétől, és Glinszkij herceg leányától, Jelenától[129] nemzette Iván Vasziljevicset.

Iván Vasziljevics[130] korán árván maradt, ezért nagybátyja és gondviselője, Grigorij gyámsága alá került.[131] 25 éves korában legyőzte a kazanyi és asztraháni tatárokat, és hazahurcolta rabságba ejtett fejedelmeiket, majd kegyetlen háborút folytatott Livónia ellen koholt jogot formálva a trónra. Rendkívül istenfélőnek tűnt: minthogy

126 III. Vaszilij (1479–1533).

127 Valójában I. Zsigmondtól (1467–1548), aki Lengyelország királya és litván nagyfejedelem volt. Vytautas (1350?–1430) egy évszázaddal korábban volt Litvánia nagyfejedelme.

128 Az eredetiben a folyó antik elnevezése *(Boristenes)* szerepel.

129 III. Vaszilij első felesége, Szolomonyija Szaburova nem szült gyermeket, így kolostorba zárták (bár ezt az egyház eredetileg nem támogatta), az uralkodó elvált tőle, s feleségül vette Jelena Glinszkaját (1510–1538) abban a reményben, hogy örököst szül neki.

130 IV. (közismert nevén: Rettegett) Iván (1530–1584).

131 IV. Iván (aki 3 évesen került a trónra) valójában nem volt gyámság alatt. III. Vaszilij eredetileg egy héttagú testületre, egy régensi tanácsra, a bojár duma legbefolyásosabb tagjaira bízta az ország ügyeit gyermeke nagykorúságáig. Eleinte anyja és annak bizalmasa, Ovcsina Obolenszkij irányították az országot. Anyja halála után (1538) Obolenszkijt börtönbe vetették, ahol meghalt. Ezután a Sujszkijok kezébe került a hatalom, a régensi tanácsot nem akarták visszaállítani. 1547 januárjában az Uszpenszkij székesegyházban (a Kremlben) koronázták cárrá a fiatal uralkodót.

az oroszok a templomaikban tiszteletből és buzgóságból a földhöz szokták verni a fejüket, az ő feje ritkán volt mentes a dagadásoktól és zúzódásoktól, és nagyon gyakran látták azt is, hogy vérzett. Szigorú kormányzását alattvalói gonoszságával és hűtlenségével magyarázta. Azonban a nemesek közül néhányan, akiket felbőszített[132] a kegyetlensége, behívták a krími tatárokat, akik 1571-ben betörtek Oroszországba, és felperzselték Moszkvát. 54 évig uralkodott,[133] három fia született, közülük a legidősebb, miután egy alkalommal megütötte, nagy bánatára meghalt. A másik két fia Fjodor[134] és Dmitrij[135] volt. Iván Vasziljevics idején érkeztek először angolok tengeren Oroszország északi területeire.

Horsey megfigyelései, 1571.

Mivel Fjodor Ivanovics kiskorú[136] volt, Borisz[137] gyámsága alá került, aki az ifjú cárné fivére volt, és a végrendelete szerint a császár harmadik fogadott fia. Mikor 40 napnyi gyász után eljött a koronázás ideje, a cár kivonult a palotájából. Előtte vonult az egész papság, először az Angyali üdvözlet templomába mentek,[138] onnét a szertartás

1584. Hakluyt 1:466. *Horsey.*

132 Jerome Horsey oroszországi tapasztalatait Purchas közölte *Extracts out of Sir J H's Observations in seventeene yeares travels and experience in Russia* [Részletek Sir J. H. megfigyeléseiből, amelyeket tizenhét évnyi oroszországi utazásai és tapasztalatai alapján tett].

133 Milton Hakluyttól veszi az adatot, IV. Iván valójában csak 51 évig uralkodott: 1533–1584.

134 I. Fjodor (1557–1598).

135 (Uglicsi) Dmitrij cárevics (1582–1591).

136 Milton téved: Fjodor, akit 27 évesen, 1584-ben koronázták cárrá, nem kiskorú volt, hanem valószínűleg értelmi fogyatékos.

137 Borisz Godunov (1552–1605).

138 Az Angyali üvözlet székesegyház, a moszkvai nagyfejedelmek, később cárok házi temploma. Az eredetiben *Blaueshina or blessedness* (kb. Blavescsina vagy áldottság/üdvösség) alakban közli a nevét, utalva a Máriának adott angyali áldásra.

után a Szent Mihály templomba,[139] majd a Miasszonyunk templomba,[140] amely a főszékesegyházuk. Ennek közepén egy trónt állítottak fel, és páratlanul értékes ruhákat adtak a cárra. Ott helyezte a fejére a cári koronát a metropolita, aki egy nála levő kis könyvből felolvasta a cárnak szóló intelmeket az igazságos és békés kormányzásról. Ezután a cár felállt a trónjáról, ráadták a felsőruháját, amely olyan sűrűn volt díszítve keleti gyöngyökkel és drágakövekkel, hogy 200 fontot nyomott, és az uszályát 6 herceg hordozta. Császári jogara három és fél láb hosszú, drágakövekkel díszített unikornisszarvból[141] készült, országalmáját és hat koronáját a rokonságából származó hercegek vitték előtte. Lova a templomajtónál várta 300 ezer márkának megfelelő értékű gyöngyös díszítésű takaróval, nyereggel és egyebekkel feldíszítve. Készítettek egy három irányban elágazó, 150 öl hosszú, három öl magas és két öl széles hídféleséget is, amelyen a cár a kíséretével az egyik templomból a másikba ment a megszámlálhatatlan, hangosan éljenző embertömeg fölött. Amikor a cár kijött a templomokból, a padlózatot aranyozott kelmékkel, a kapukat vörös bársonnyal, a hidakat pedig bíbor és piros szövetekkel borították: ezeket az anyagokat darabokra vagdosták és elkapkodták a közelállók, miután a cár elhaladt mellettük. Ezen túl újonnan vert arany- és ezüstpénzérméket szórtak az emberek közé. A cárnét udvarhölgyei társaságában a palotájában egy nagy nyitott ablak elé ültették drága és ragyogó ruhákban. Ezek után

139 A Szent Mihály arkangyal székesegyház, a Rurik- és a Romanov-dinasztia temetkezési helye.

140 A Mária mennybemenetele székesegyház, az egységes orosz állam szimbóluma. Ez a moszkvai metropolita, illetve később (amikor már autokefál az orosz egyház) a pátriárka székhelye – itt koronázták meg az orosz uralkodókat.

141 Az „unikornis" kifejezést a narválra használták.

a cár a tanácstermébe[142] ment, ahol a nemesei fejedelemhez illő lakomát szolgáltak fel neki, kettő közülük a trónja két oldalán állt aranyszekercékkel.[143] A három szomszédos nagy termet arany- és ezüstnemű díszítette körben a padlótól a mennyezetig. Ez az ünnepségsorozat egy hétig tartott, mialatt sok különböző uralkodói szórakozásra sor került, majd ezek után választást tartottak a nemesek körében az új tisztségekre és méltóságokra. Mindennek lezárása volt 170 rézágyú és 20000 szakállaspuska dörgése, amelyeket kétszer sütöttek el a várostól két mérföldre, a cár pedig legalább 50 ezer lovaskatona kíséretében a városon keresztül visszatért a palotájába, ahol minden nemes, tisztviselő és kereskedő gazdagon megajándékozta. Nem sokkal ezután Borisz útmutatása alapján a cár meghódította Szibéria hatalmas vidékét, és fogságba ejtette az uralkodóját. Egyúttal megszabadult a korrupt tisztviselőktől, és eltörölte a korábbi adókat. Mindent összevéve nagy változások következtek be a kormányzásban, de mind feltűnés és felfordulás nélkül. A történtekről szóló hírek annyira megdöbbentették a szomszédos országok uralkodóit, hogy a krími tatár fejedelem a feleségeivel és sok derék nemesével és jó kiállású emberével együtt meglátogatta az orosz cárt. Rajtuk kívül 1200 lengyel nemesúr, számos cserkesz, és más nemzetek képviselői is felajánlották szolgálataikat, követségek érkeztek a törököktől, a perzsáktól, a grúzoktól, és más tatár fejedelmektől, Németföldről, Lengyelországból, Svédországból és Dániából. Ám e dicsőség Borisz álnoksága miatt nem tarthatott sokáig: ő ugyanis először

142 Az eredetiben *Parliament*.

143 Milton ismét a nyugati társadalmi osztályok kategóriáit (nemes) használja. A cárnak a bojárok szolgáltak fel. A kor szokása szerint közszemlére volt téve a közeli termekben a drága arany- és ezüstnemű, hogy fokozzák a pompát.

Dmitrijt intézte el, majd magát a cárt is, s így az uralkodói ház 300 év után teljesen kihalt.[144]

Borisz, akit, amint korábban említettem, Ivan Vasziljevics harmadik fiának fogadott, most akadály nélkül elfoglalta a trónt, de nem élvezhette sokáig, amit oly gonosz módon ért el, mivel az isteni bosszú annak a Dmit- 1604.
rijnek a hamis mását támasztotta ellene, akit ő maga öle- Purchas 3:750.
tett meg Uglicsban. Ez a felkapaszkodott trónkövetelő, akinek a seregét sok lengyel és kozák erősítette, fegyverbe szállt, és utódlási jogát követelte Borisztól. Az 200 000 fős sereget küldött ellene, de sokan közülük átálltak ennek a Dmitrijnek az oldalára, s Pjotr Baszmanov,[145] a tábornok egy kitalált győzelem hírével tért vissza diadalmasan Moszkvába. Miközben az ellenség továbbra is közeledett, az egyik nap Borisz, miután egy kiadós étkezés elnehezítette és megfájdult a gyomra, lefeküdt az ágyába, de még mielőtt az orvosai odasiettek volna hozzá, már képtelen volt beszélni, és nem sokkal később meg is halt, feltehetőleg a Dmitrij elleni kudarcai miatti csüggedésében.[146] Bár halála gyorsan jött, előtte szerzetesi fogadalmat tett, és újból megkeresztelkedett. Csupán egyetlen fia volt, akit annyira rajongva szeretett, hogy nem viselte el, ha nem látta, s azt mondogatta, hogy bár atyja és ura a fiúnak, mégis szolgája, sőt rabja neki. Kétféle intézkedéssel próbálta megnyerni a nép szeretetét, amelyet azzal veszített el, hogy csalárd módon jutott hozzá birodalmához. Először felgyújttatta Moszkvát négy

144 Purchas nem tulajdonítja Borisznak Fjodor cár halálát. (Uglicsi) Dmitrij cárevics halálának az oka – mai tudásunk szerint – az volt, hogy az epilepsziában szenvedő gyermek késdobálós játék közben torkon szúrta magát.

145 Borisz Godunov hadvezére (1568?–1606), aki később átállt az Ál-Dmitrij oldalára (lásd lent).

146 Borisz Godunov valószínűleg szélütésben halt meg.

helyen, hogy a tűzvész eloltásában megmutathassa a nép iránti gondosságát és jóindulatát: szét is osztott közöttük annyit a vagyonából, hogy újjáépíthessék a házaikat és helyrehozhassák a károkat. Egy másik alkalommal a nép arról morgolódott, hogy a nagy járvány, amely az ország harmadát elvitte, büntetés volt azért, hogy őt, egy gyilkost, uralkodónak választottak – ekkor mellvédfalakat épített körbe a moszkvai külső városfalon, s elrendelte, hogy onnét egy hónap alatt húszezer fontnyi pénzt szórjanak a szegényeknek, amellyel szinte sikerült befogni a szájukat. Borisz halála után Pjotr Baszmanovot, aki fiatal ember létére az ország népének egyetlen reménye és mentsvára volt, újra háborúba küldték, s vele együtt sok angol, skót, francia és holland katonát is. A másik tábornokkal, Golicinnel[147] együtt mindegyikük átállt az új Dmitrij oldalára. Annak a követei ekkorra már Moszkva külvárosába értek, a sokaság a várkapu előtti nagy mezőre vezette őket, miközben a várban éppen a Cári Tanács ülésezett. A nép fenyegetésére sok tanácstagot kihívtak, és arra kényszerítették őket, hogy hallgassák meg Dmitrij levelét, amelyet nyilvánosan felolvastak. A levél tartalma annyira feltüzelte a sokaságot, hogy még mielőtt a felolvasás véget ért volna, feldühödten betörtek a várba, és erőszakosan viselkedtek mindenkivel, akit ott találtak. S amikor szembetalálkoztak Dmitrij borzasztóan megkorbácsolt és megégetett követeivel, a haragjuk csak nőtt. Akkor az egész város felzúdult, minden nagy hatalmú tanácsnok házát kifosztották, különösen a Godunovok házait, akik Borisz rokonságába és családjába tartoztak. A legnépszerűbb nemesek végül addig kérlelték a népet, hogy az véget vetett a felfordulásnak. A cárnő biztonságosabb helyre próbált menekülni, de letépték nyakáról

147 Vaszilij Golicin (1572–1619).

a gyöngyös gallérját, s Dmitrij a következő üzenetében parancsot adott arra, hogy fiával és lányával együtt tartsák őrizetben. Amint ez megtörtént, Dmitrijt közfelkiáltással cárnak választották. A cárnő, mikor látta, hogy immár minden elveszett, azt tanácsolta a fiának, hogy kövesse apja példáját (aki, úgy hitték, méreggel öngyilkosságot követett el), s miután kétségbeeséséből fakadó bátorsággal belekezdett a halálos áldomásba, a fiú is sikerrel követte. A cár leánya, mivel csak egy kortyot ivott, megmenekült a haláltól. Mások mindezt Dmitrij titkos parancsának róják fel; szerintük azért híresztelik az öngyilkosságot, hogy elhárítsák a gyalázatot, amelyet egy ilyen parancs magára von.

A trónra lépő Dmitrij Ivanovics,[148] ahogy önmagát hívta, hiteles tudósítás szerint Grigorij Pjupolij orosz nemes fia volt.[149] Fiatal korában szerzetesnek állt, de elszökött a kolostorból, és Németországban és más országokban, de legfőképpen Lengyelországban tartózkodott, ahol ügyes fegyverforgató vált belőle, és más tapasztalatokat is szerzett. Mindez olyan nagyratörő gondolatokat támasztott benne, hogy – az orosz nép Borisz iránti gyűlöletére, valamint arra az általános hiedelmükre alapozva, miszerint a fiatal Dmitrij nem halt meg, csak elmenekítették – reményeit nem adta alább egy birodalomnál.[150] Már amikor először előadta elképzeléseit, azok olyan széles körben elfogadást nyertek, hogy végül a trónhoz juttatták, de nem olyan szilárdan, ahogy a kedvező kezdetek

Purchas 3:764.

148 Az I. Ál-Dmitrij (1605–1606).

149 Nem tudni, kire utalhat a Purchasnél található George Peupoloy név. Ál-Dmitrij apja egyesek szerint Grigorij Otrepjev / Jurij Bogdanovics / Griska Otrepjev galíciai boján volt.

150 Az eredetiben *to build his hopes no lower than an Empire* – Milton frappáns, az *Elveszett Paradicsom* ambiciózus Sátán-figuráját idéző megfogalmazása (lásd pl. *Elveszett Paradicsom* 1:261–263) nem szerepel Purchasnél.

ígérték. Az oroszok ugyanis kis idő után rájöttek, hogy egy szélhámos él vissza a bizalmukkal, és Dmitrij esküvője után a hatodik napon, miután kilesték, hogy mikor kell a legkevésbé tartaniuk a cár lengyel testőrségétől, megrohamozták a palotát még napfelkelte előtt, kirángatták Dmitrijt az ágyából, s miután bevallotta a csalást, felkoncolták. Pjotr Baszmanovot is megölték, s mindkettőjük holttestét közszemlére tették a piactéren. Dmitrij megjelenése nem volt különleges, de rendelkezett minden egyéb uralkodói erénnyel. Túl bőkezű volt, ami miatt néha erőszakos pénzbehajtáshoz folyamodott, más ügyekben azonban igazságszerető módon viselte magát, méltóan a birodalomhoz, amit megszerzett, s amit csak a nagyvonalúsága miatt veszített el, mert nem ügyelt az oroszok ellene szőtt összeesküvésére, amelyről pedig tudott. Egyesek azt mondják, azért gyűlölték meg, mert úgy látták, elidegenedik az orosz szokásoktól és vallástól, mivel egy művelt protestánst, Buczynskit[151] tett meg fő tanácsadójának. Mások a skót Gilbert[152] tudósítására alapozva (aki a cári testőrség kapitánya volt) azt mondják, nem sokkal az összeesküvés előtt, amikor ébren feküdt az ágyában, egy öregember jelent meg neki, aki felé közelített. Erre felkelt, és az őröket hívta, akik viszont tagadták, hogy bárki hasonlót beengedtek volna hozzá. Miután visszatért az ágyába, és egy órán belül ugyanaz a látomás zaklatta fel, Buczynskit hívatta, majd elmondta neki, hogy ugyanazon az éjszakán már másodszorra

151 Jan Buczynski (ejtsd: bucsinszki) lengyel radikális protestáns (ariánus) humanista, Ál-Dmitrij titkára és követe Krakkóban 1606-ban.

152 David Gilbert zsoldoskapitány, 1601-ben érkezett Oroszországba, szolgálta Borisz Godunovot, az I. Ál-Dmitrijt, Sujszkijt, a tusinói tolvajt, Żółkiewskit. Börtönbe került, ahonnét I. Jakab kérésére elengedték, hogy hazamenjen, de újra visszatért Angliából. Tudósításait Purchas kivonatolta.

látott egy öregembert, aki újbóli megjelenésekor azt mondta neki, hogy bár ő maga jó fejedelem, az őt szolgáló tisztviselőknek az igazságtalansága és hatalmaskodása miatt el fogja veszíteni a birodalmát. Buczynski azt tanácsolta neki, hogy térjen meg az igaz vallásra, hiszen – állította – a tisztviselői az igaz hit hiánya miatt olyan korruptak. A cárra erősen hatottak ezek az érvek, és szándékában is állt megtenni, amire rábeszélték. Néhány nappal később azonban egy másik tanácsnok, aki orosz volt, kivont karddal jött hozzá: a cár először semmibe vette, a tanácsnok viszont heves szavakkal rá is támadt, s más összeesküvők is követték, miközben azt kiáltozták: „szabadság". Gilbert a váratlan támadásra Kalugába vonult vissza, s a testőrség nagy részével bevette magát a városba. A többi idegent jobbára lemészárolták, az angolokat kivéve, akiknek a közbenjárása megmentette Buczynskit is. Sujszkij,[153] aki az Ál-Dmitrijt követte a trónon, másképp ír elődjéről egy Jakab királynak küldött levélben: szerinte az igazi neve Griska volt, Bogdán fia,[154] s azért állt szerzetesnek, hogy megmeneküljön a büntetés alól, amit gonosztetteiért kapott. Barátként végül a fekete mágiába ártotta magát, majd attól való félelmében, hogy a metropolita ezért majd börtönbe veti, Lettországba menekült, ahol Zsigmond,[155] a lengyel király tanácsára elkezdte magát Uglicsból való Dmitrijnek nevezni. Számos, titokban Moszkvába küldött könyvben és pamfletben terjesztette ugyanezt, amire Borisz és a pátriarka sok levelet és követet küldött Lengyelországba, hogy felfedjék az áruló kilétét. Ezeknek azonban a lengyelek nem adtak hitelt, s még jobban ellátták az Ál-Dmitrijt

153 IV. Vaszilij (1552–1612).
154 Grisa Bogdanovics / Griska Otrepjev.
155 Vasa Zsigmond (1566–1632), Svédország és Lengyelország királya, Litvánia nagyfejedelme.

pénzzel és fegyverekkel az oroszokkal kötött szövetségük ellenére. Ráadásul Sandomierz vajdáját[156] és más nemes urakat is elküldtek a kíséretében Oroszországba, s még a krími tatárok egyik fejedelmét is megszerezték segédjének. Sujszkij szerint Borisz serege, miután hírt kapott a cár haláláról, megadta magát ennek a Griskának, aki feleségül vette Sandomierz vajdájának a lányát,[157] és megpróbálta kiirtani az orosz papságot és a katolikus vallást behozni, ezért sok jezsuita is vele tartott. Erre Sujszkij a nemességgel és a főpapsággal összeesküvést szőve ellene, fél év alatt összegyűjtötte a moszkóviai haderő felét, s rajtakapta Dmitrijt, akinek a saját kézírásával találta mindezt leírva, sőt, leveleket a pápától és bíborosaitól, melyek ugyanazzal a céllal íródtak: nem csupán, hogy meghonosítsa a római vallást, hanem hogy mindenkire kényszerítse rá, s halál várjon arra, aki ellenáll.

1606. Vaszilij Ivanovics Sujszkijt Dmitrij vagy másnéven Griska megölése után cárnak választották, bár nem sokkal korábban még vérpad várt rá, mivel azt állította, hogy látta az igazi Dmitrij holttestét és a sírját is. Griska azonban nem csupán megkegyelmezett neki, hanem még támogatta is, s ezzel saját romlásának eszközévé tette. Sujszkij akkor körülbelül 50 éves volt, nemesi származású és agglegény, és az a hír járta róla, hogy nagyon okos. Az angolokkal jóindulatú volt, hiszen megakadályozta,
Purchas 3:769, hogy kifosszák őket a korábbi zavargások idején.[158] Egye-
stb. sek szerint szerényen visszautasította a koronát, míg végül

156 Jerzy Mniszech (1548–1613). Lánya kezét Ál-Dmitrijnek adta – cserébe az álcár töméntelen aranyat, szmolenszki és szeverszki területeket ígért neki, feleségének Pszkov és Novgorod városát, ráadásul azt is megígérte, hogy Oroszországot katolikus hitre téríti.

157 Marina Mniszech (1588–1614).

158 Purchas ezt illetően nem valamilyen forrást idéz, hanem saját értesüléseit közli (3:764). Parks szerint angol kereskedők lehettek az informátorai (YP 8:521).

egy sorshúzás során negyedszer is hozzá került. Ám miután megkoronázták, félteni kezdte a címét, és méreggel vagy más módszerekkel megszabadult azoktól a nemesektől, akik a riválisaiként léphettek volna fel. Azt állítják, hogy a szamojéd, lapp és tatár boszorkányokkal is tanácskozott ezekről a félelmeiről, s amikor arra intették, óvakodjon egy bizonyos Mihajlovicstól, három ilyen nevű embert is megöletett. A sors azonban megőrzött egy negyediket, aki később át is vette Sujszkij helyét: ez a Mihajlovics még csak egy fiatalember volt az udvari kíséretéből, az egyike azoknak, akik az aranyszekercéket tartották, s a legkevésbé sem gyanakodott rá senki. De még azelőtt az idő előtt egy másik feltámadt Dmitrij[159] is megpróbált a helyébe lépni, őt a lengyelek hozták be, és olyan jól hamisította a néhai Dmitrij kézírását és olyan különösen tudta előadni az igazi Dmitrijre vonatkozó legszemélyesebb körülményeket, hogy magát Gilbertet is csaknem megtévesztette volna, ha nem lett volna teljesen eltérő küllemében[160] az igazi Dmitrijtől. Griska felesége azonban annyira elhitte neki, hogy a férje, hogy még az ágyába is beengedte. Sujszkij, aki a moszkvai várba szorult az ostrom miatt, véletlenül némi puskaporhoz és munícióhoz jutott az angoloktól, valamint 2000 francia, angol, skót és más katonához a svéd Károly király jóvoltából. Az angolok nagy része a hidegtől való sok 1609.
szenvedés, az éhség és az útjuk során őket érő támadások után, és miután a franciák cserbenhagyták őket, Szmolenszk mellett kapitulált a lengyelek előtt, és a továbbiakban hozzájuk csatlakozva szolgált az oroszok ellen. Mindeközben a második Ál-Dmitrij, akit ekkorra már Purchas 3:779.
elutasítottak a lengyelek, a mellette álló oroszokkal

159 A II. Ál-Dmitrij (?–1610).
160 Az eredetiben: *person* (lásd *OED* II.4. a–b.)

együtt megkezdte Moszkva ostromát. Żółkiewski[161] a lengyel király, Zsigmond nevében negyvenezer emberrel támadott a másik oldalról, akik közül 1500 angol, skót és francia volt. Sujszkij elvesztette minden reményét a sikerre, egy kolostorba menekült, de a város feladásával együtt kiadták a lengyeleknek. A lengyelek ekkor az Ál-Dmitrij ellen fordultak, akit, miközben menekülni próbált, megölt egy tatár a saját táborában. Szmolenszk két évig ellenállt az ostromnak, azután megadta magát. Sujszkijt, a cárt Lengyelországba hurcolták, ahol nyomorúságos körülmények között halt meg, börtönben. Mielőtt azonban elhagyta volna Moszkóviát, a lengyelek a nevében elküldtek a főnemességért, mintha végső búcsút akarna venni tőlük. Egy titkos helyen látták vendégül őket, ahol el is intézték mindet, hogy ezen a módon könynyebben leigázzák a népet. A lengyeleket azonban az éhség végül arra kényszerítette, hogy elhagyják azokat a helyeket, amelyeket Moszkvában megerősítettek. Az ostromban részt vevő oroszok a tudósítások szerint 60
Jansonius. hordónyi emberhúst[162] találtak besózva ott, azoknak a maradványait, akik közöttük haltak meg vagy a harcok során elestek.

1612. Ezek után az Orosz Birodalom széthullott, martaléka lett azoknak, akik zsákmányolni akartak belőle; mindegyikük az uglicsi Dmitrijnek nevezte magát, és arra törekedett, hogy így ismerjék el. Némelyek Zsigmond király fiát, Ulászlót[163] választották meg, de mivel ő nem fogadta el [a koronát], a nép kezdett uralkodni, és meg-

161 Stanisław Żółkiewski (1547–1620) lengyel nemes és hadvezér.

162 Milton széljegyzete a Purchas által kivonatolt forrásra, a Jansonius (Michael von Isselt) által kiadott korabeli évkönyvre vonatkozik (*Mercurii Gallobelgici Sleidano Succenturiati*, vol. 9).

163 IV. Ulászló (1595–1648) lengyel király, 1610-ben választották meg Oroszország cárjának.

ölték az összes nemest azzal az ürüggyel, hogy azok a lengyeleket támogatták. Egyesek azt állítják, hogy javaslatok készültek Jakab királynak[164] arra, hogy befogadjuk az orosz nemeseket, és hogy ezekkel az ügyekkel Sir John Meyrick[165] és Sir William Russell[166] volt megbízva. Oroszország tehát ilyen zűrzavaros állapotban maradt, amikor úgy esett, hogy egy alacsony származású ember, egy mészáros, aki északon, a Dvina környékén élt,[167] kikelve az orosz nemesség hitványsága és a tisztviselők korruptsága ellen, kereken kimondta, hogy mást sem kellene tenniük, csak hű kincstárnokot választaniuk, aki rendesen megfizetné a katonákat, no meg egy jó hadvezért (meg is nevezett erre a tisztségre egy bizonyos Pozsarszkijt,[168] egy elszegényedett nemesurat, aki jó szolgálatai után nem messze onnan, visszavonulva és elfelejtve élt), s akkor biztosan ki lehetne kergetni a lengyeleket. A nép beleegyezett ebbe, és megválasztották a javasolt hadvezért, a mészárost meg kincstárnokukká tették. Ezek mindketten olyan remekül megállták a helyüket az új tisztségükben, hogy egy gyorsan összegyűjtött hadsereggel feloldották Moszkva ostromát, amibe a lengyelek korábban újra belekezdtek, és egy másik nagy oroszországi hadvezérrel, Borisz Licinnel[169] tárgyalásokat kezdtek a cár megválasztásáról. Végül Mihajlovicsot vagy más néven

Purchas 3:790.

1613.

164 I. (Stuart) Jakab (r. 1603–1625).

165 Sir John Meyrick (1559–1638), angol követ Borisz Godunov udvarában.

166 Sir William Russell (1575–1654), eredetileg a hollandok megbízásából tartózkodott Oroszországban a zavaros időszak idején, de azután Sir John Meyrick kíséretében elhagyta az országot.

167 Kuzma Minyin (1570-es évek – 1616) Nyizsnyij Novgorod-i kereskedő.

168 Dmitrij Pozsarszkij (1577–1642) herceg.

169 Azonosítatlan orosz hadvezér, Milton Purchastól veszi át a nevét (3.790).

Mihail Fjodorovicsot[170] választották meg, azt a sors által kijelölt fiatalembert, akinek a nevétől Sujszkij annyira rettegett.

Mihail Fjodorovics, akit ily módon Pozsarszkij és Borisz Licin vitézsége választott meg, mindkettőjüket a hadserege vezéreivé tette meg, kinevezve melléjük a kozákok egyik nagy hadvezérét is, akinek a segítsége igencsak jól jött neki annak idején. A mészárost pedig államtanácsossá tették. Végül az oroszok és a lengyelek békét kötöttek, s ez részben Jakab király közbenjárására sikerült.

170 I. Mihály (1596–1645).

ÖTÖDIK FEJEZET

Oroszország északkeleti irányból történő első felfedezéséről 1553-ban, az angol küldöttségekről és az akkori orosz udvarban való fogadásukról az 1604. évig

Oroszország felfedezése az északi óceán irányából, amit minden nép közül először az angolok vittek végbe, csaknem hősi vállalkozásnak tűnhetett volna, ha a haszonlesésen és a túlzott nyereségvágyon kívül bármi nemesebb dolog serkentette volna. Mindazonáltal tekintetbe véve azt, hogy az ilyen vállalkozások révén nem kevés hasznos ismerethez juthatunk a természetről, és más megfigyelések is napvilágra kerülnek, minthogy rossz események is gyakran jó következményekkel járnak, nem a legkellemetlenebb feladat, hogy röviden elmeséljem, hogyan indultak és hogyan valósultak meg ezek a kockázatos hajóutak egészen addig, amíg ez az átkelési útvonal végül megszokottá vált.

Hakluyt 1:243, 234.

Amikor kereskedőink rájöttek, hogy az angliai termékekre csekély a kereslet külföldön, és a külföldi áruk értéke és megbecsültsége a korábbiaknál jobban növekszik, elgondolkodtak arról, hogyan lehetne ezt orvosolni. S miután látták, hogy a spanyolok és a portugálok hogyan növelték a gazdagságukat azzal, hogy új útvonalakat és vidékeket fedeztek fel, az angolok is elhatározták, hogy új útvonalakon indulnak el a hajóikkal idegen földek felé. Ugyanekkor Sebastian Cabot[171] is Londonban tartózkodott: az ő tudását a tengeri ügyekkel kapcsolatban igen nagyra tartották abban az időben. Először tehát vele

171 Sebastiano Caboto (1476 k. – 1557), velencei származású, később Angliában letelepedő felfedező, korának egyik legtapasztaltabb hajósa.

tanácskoztak, és a tanácsa alapján felszereltek három hajót az északi tájak felkutatására és felfedezésére. S mivel úgy hallották, hogy abban az északi óceánban tenyészik egy bizonyos féreg, amely még a legerősebb tölgyfát is keresztül-kasul átrágja, azt eszelték ki, hogy a hajóik gerincének egy részét vékony ólomlemezekkel borítják be. Ellátták a hajókat 18 hónapra elegendő élelemmel, egyenlően elosztva ezt a mennyiséget az odaútjuk, az ottani tartózkodásuk és a visszatértük idejére. Fegyvereket is bekészítettek lőszerrel együtt, és megfelelően képzett kapitányokat és kormányosokat válogattak erre a nagy vállalkozásra, amelynek a vezetését sok más jelentkező között (akiknek némelyike tapasztalatlan volt) egy bátor nemesúr, Sir Hugh Willoughby,[172] elszántan magának kérelmezte. S mivel mindenkihez képest ő volt a legrátermettebb, és páratlan képességekről tett tanúságot a háborús szolgálatban, őt választották meg főkapitánynak, Richard Chancellort[173] pedig, akinek az ügyességét nagyra tartották, főkormányosnak. Utóbbit Henry Sidney[174] úr javasolta, aki később Írország kormányzója lett: ő ugyanis felkereste az utazásra vállalkozók társaságát, és fiatal kora ellenére megfontolt és ékesszóló beszédben ajánlotta figyelmükbe Chancellort.

Ezután fáradhatatlanul kerestek olyan embereket, akik felvilágosíthatnák őket az útjuk során felkeresni kívánt északkeleti területekről, és az akkoriban a királyi istállóhoz tartozó két tatárért is elküldtek; ők azonban nem tudtak használható válasszal szolgálni kérdéseikre.

172 Sir Hugh Willoughby (?–1554), az első Oroszországba vezetett angol tengeri expedíció vezetője.

173 Richard Chancellor (1521 k. – 1556), a Sir Hugh Willoughby által vezetett expedíció főnavigátora.

174 Sir Henry Sidney (1529–1586), a híres penshursti Sidney família sarja (Sir Philip Sidney édesapja).

Hosszas vita után elhatározták hát, hogy a hajóknak május 20-án ki kell futniuk. Amikor Greenwichhez értek, ahol a királyi udvar abban az időben tartózkodott, az udvaroncok azonmód kiszaladtak, a Királyi Államtanács[175] tagjai az ablakokhoz mentek, a sokaság pedig a tornyokon és a bástyákon foglalt helyet. A sötét- vagy égszínkékbe öltözött tengerészek díszsortüzet lőttek, amelynek a robajára és az emberek kiáltozásának zajára a hegyekről és a vízről visszaverődő visszhang ugyanolyan hangosan válaszolt. Egyedül a jó Eduárd király[176] nem részesülhetett ebben a látványban, mivel akkor már betegeskedett, és nem sokkal azután meg is halt. Onnét elindulva Harwichban kötöttek ki, ahol hosszan maradtak és sok időt veszítettek. Mikor végül útra keltek, és elhaladtak Shetland mellett, a messzeségben megpillantották a Helgeland melletti szigetcsoportot,[177] amely a 66. szélességi fokon található, megszámlálhatatlan sok szigetből áll, és Rost-szigeteknek is hívják. Innét a 68. szélességi fokon álló Lofoten-szigetekhez, majd a 70. szélességi fokon található Senjához érkeztek, melyek mind a dán koronához tartoznak. Innét elhajózva Sir Hugh Willoughby felhúzatta a hajója zászlóját, s ezzel összehívta a többi hajó főembereit tanácskozásra, amelynek során úgy határoztak, hogy arra az esetre, ha szétszórná őket egy vihar, egy ismert kikötő, a Finnmark tartománybeli Vardö lesz a kijelölt találkozási helyük. Ugyanazon a napon a déli óra után olyan heves vihar kerekedett, ami a hajók egy részét egy irányba, a másik részüket másfelé terelte nagy veszélyek

175 A Királyi Államtanács, a *Privy Council*, az angol uralkodók titkos tanácsadó testülete.

176 VI. Eduárd (1537–1553), aki Miltonhoz hasonlóan szigorú protestáns volt. Milton feltehetőleg ezért hagyja meg Hakluytból a „jó” jelzőt.

177 Milton, Hakluyt nyomán (1:235), az *Aegalands* nevet használja a norvégiai Helgeland partvidéke menti szigetekre.

közepette. A tengernagy a lehető legerősebb hanggal kiáltott Chancellornek, hogy ne távolodjon el, de hiába, mivel a vezérhajó sokkal gyorsabban haladt, és teljes vitorlázata nagy sebességgel vitte előre, míg csakhamar eltűnt Chancellorék szeme elől. Azonban még mielőtt ez
Hakluyt 1:235. megtörtént, a Bonaventuráról,[178] amelyet Chancellor irányított, látták, hogy a vezérhajó naszádja[179] összeütközött a hajótesttel, amely maga alá gyűrte azt. Ugyanebben a viharban a harmadik hajójuk elveszett. Sir Hugh Willoughby azonban megmenekült a viharból, és a kopár tengereken bolyongott szeptember 18-ig, amikor ki tudott kötni valahol, ahol az időjárás olyan volt, mintha tél közepe lett volna. Elhatározta, hogy ott kihúzzák tavaszig, és három embert küldött délnyugati irányba, hogy helyi lakosokat találjon. Ezek három napig mentek előre, de senkit nem találtak. Ezután három másik nyugat felé indult, négynapi járóföldet tettek meg, s végül megint hárman délnyugati irányba mentek három napig, de mind anélkül tértek vissza, hogy hírt hoztak volna emberekről vagy emberi települések bármilyen jeléről. Sir Hugh két hajójával egészen januárig bírta, ez tűnik ki egy végrendeletből, amit az egyik hajón azóta megtaláltak, de végül mind elpusztultak a hidegtől. Ez a folyótorkolat vagy
Hakluyt 1:464. kikötőhely a lappföldi Varzina volt, Kegor[180] közelében; néhány orosz halász itt találta meg őket holtan a következő évben. Moszkvai kereskedelmi ügynökünk, amikor erről tudomást szerzett, küldött egy csapatot, hogy visz-

178 A Sir Hugh Willoughby által vezetett expedíció három hajója *(Bona Speranza, Bona Confidentia, Edward Bonaventura)* közül az egyik, amelyet Sir Henry Sidney (VI. Eduárd bizalmasa) finanszírozott.

179 Az eredetiben: *the Ship-boat*, könnyű, egyárbócos hajó, amelyet partraszálláshoz, meneküléshez stb. használtak.

180 Valószínűleg a Kegorszkij-fok vagy a Nyemeckij-fok (Német-fok) a Ribacsij-félszigeten, Oroszország európai részének legészakibb szárazföldi pontja.

szaszerezze a hajókat a holttestekkel és az áruk nagy részével, és visszaküldje őket Angliába, de mivel a hajóknak a szigetelése a két évi lappföldi telelés alatt – ahogy várható volt – tönkrement, útközben elsüllyedtek, a halottakkal és az értük küldött szállítókkal együtt. Chancellor azonban, aki így egyedül maradt hajójával és legénységével, Vardö felé vette az útját, oda, ahol a megegyezésük szerint a többieket bevárták volna. Miután hét napot ott időzött anélkül, hogy bármilyen hírt kapott volna felőlük, végül úgy döntött, hogy kitart az útján, és olyan messzire hajózott, hogy már nem voltak éjszakák, csak folyamatos világosság, és a nap több napon át tisztán sütött arra a hatalmas és határtalan tengerre. Végül behajóztak egy nagy öbölbe, amelyet, mint később megtudták, Szent Miklósról neveztek el. Észrevettek egy halászhajót, és utána eredtek, hogy megtudják, milyen emberek vannak rajta. A halászokat ámulatba ejtette az angolok nagy hajója, mely új és furcsa látvány volt számukra; el is akartak menekülni, de amikor utolérték őket, nagy rettegéssel arcra borultak, és próbálták Chancellor lábát megcsókolni. Ő azonban felemelte őket, és az udvariasság minden jelével és gesztusával megpróbálta megnyerni a jóindulatukat. Nem sokkal azután, hogy eltávoztak, elterjesztették a hírt, hogy egy idegen nemzetből érkeztek a jövevények, és nagy melegséggel szóltak az emberségességükről. Erre az emberek összeszaladtak, és hasonlóan szívélyesen és udvariasan bántak velük, ingyen kínálták őket élelemmel, és kereskedni sem vonakodtak volna, ha alattvalói hűségük nem kötötte volna ki, hogy ezt csak az uralkodójuk előzetes beleegyezésével tehetik. Miután mindkét fél érdeklődött a másik kilétéről, az angolok megtudták, hogy Oroszországban vannak, ahol abban az időben Iván Vasziljevics volt a cár. A helyi kormányzó titkos üzenetet küldött a cárnak, amelyben értesítette az idegen vendégek

érkezéséről, s közben ahogyan csak tudta, várakoztatta az embereinket. Az uralkodó megörült a váratlan hírnek, meghívta az angolokat az udvarába, felajánlotta, hogy a saját költségén postalovakat biztosít nekik, ám ha az út túlságosan hosszúnak tűnne, akkor szabadon kereskedhetnek ott, ahová érkeztek. De ez a hírnök útja közben eltévedt, s még mielőtt visszaérkezett volna, a moszkóviaiak – akik röstellték volna, ha az embereink eltávoznak (minthogy láthatóan erre készültek) – ellátták őket vezetőkkel és más alkalmatosságokkal, hogy az uralkodó elé járulhassanak. Chancellor így az út felénél többet is megtett már, amikor találkozott az udvarba küldött követtel, aki szánon jött szembe, s aki átadta neki a cár levelét. Amikor a Chancellort kísérő oroszok ezt elolvasták, olyan buzgón akartak engedelmeskedni a tartalmának, hogy összevesztek, és egymással versengtek azon, hogy melyikük részesüljön abban a kitüntetésben, hogy a lovait a szán elé fogja. Így 1500 mérföldnyi hosszú és fáradalmas utazás után Chancellor megérkezett Moszkvába. Körülbelül 12 napja időzött már a városban, amikor egy követet küldtek hozzá, hogy a cár palotájához[181] kísérje őket. Miután beengedték a palota kapuján, s egy külső terembe vitték őket, ott egy mintegy száz főből álló, rendkívül tiszteletre méltó társaságot láttak, amelynek a tagjai mind bokáig érő aranyruhában ültek. Ezután az uralkodói terembe vezették őket, ahol ott ült a cár egy magas és igencsak fejedelmi megjelenésű trónuson, fején aranydiadémmal. A palástja teljes egészében aranyművesek munkája volt, kezében kristályjogart tartott, amelyet drágakövek ékítettek, s ugyanilyen tökéletes fenség sugárzott a tekintetéből is. Mellette állt a főminisztere, a másik oldalon pedig a főudvarmestere, mindketten

181 Az eredetiben: *the King's House*.

aranyozott ruhát viseltek, körülötte magas üléseken ült 150 főnyi tanácsa, mind hasonlóan pompás öltözetben. Chancellor nem szeppent meg, hanem angol szokás szerint kifejezte hódolatát a cárnak. A cár átvette és elolvasta Chancellor leveleit, s miután néhány kérdésben Eduárd király egészségéről érdeklődött, meghívta embereinket vacsorára, majd elbocsátotta őket. Mielőtt azonban távoztak volna, a főminiszter fedetlen fővel bemutatta ajándékaikat, addig ugyanis fejfedő volt mindegyikükön. Mielőtt pedig bebocsátották volna embereinket, meghagyták nekik, hogy csakis akkor beszéljenek, ha a cár bármit kérdez tőlük. Miután két órát ültek a főminiszter termében, végül vacsorára hívták őket, ahol a cár már egy asztalnál ült, ezúttal ezüstös ruhában és egy másik koronával a fején. Ezt a helyiséget aranypalotának hívták, de ok nélkül, mert az angolok sok ennél szebb palotát láttak már. A teremben körben távolabb több hosszú asztal is állt, középen pedig egy pohárszék hatalmas és súlyos kelyhekkel, s más arany- és ezüstedényekkel. Többek között négy nagy, csaknem két méter magas fedeles kancsó is állt ott, amelyeknek a tetejét tornyok és sárkányfejek figurái díszítették. A vendégek három lépcsőn jutottak fel az asztalaikhoz, melyek mindegyikét drága prémekkel szegélyezett szövetek borították. A fogásokat minden rend nélkül szolgálták fel, de mindet arany tálakon, a cárnak és vacsoravendégeknek egyaránt, akik összesen kétszázan voltak. Ezen felül minden asztalra rengeteg aranykupát is kitettek. A száznegyven étekhordó szintén aranyozott öltözéket viselt, és fejfedőben szolgált fel. A cár kegyeltjei egy asztalnál ültek vele, de távol tőle. Mielőtt felszolgálták a húsokat, uralkodói szokás szerint a cár egy-egy szelet kenyeret küldött minden vendégnek, akiket tisztviselője néven szólított ilyen módon: „Íme, Iván Vasziljevics, az oroszok cárja, stb., kenyérrel

jutalmaz téged." Ezeket a szavakat minden ember felállva fogadta. Ezután hattyúhúst szolgáltak fel, a hattyú különböző részeit különböző fogásokban, s ezt a fejedelem ugyanúgy körbeküldte, mint a kenyeret, és ugyanezt tette az italokkal is. A vacsora alatt kétszer váltott koronát és a felszolgálók háromszor öltöztek át – a cár nekik is saját kezével adott ételt és italt, s ezt, azt mondják, azzal a szándékkal tette, hogy alaposan ismerje a saját udvartartását. S valóban, amikor a vacsora véget ért, egyenként, név szerint hívatta maga elé nemeseit. Addigra már gyertyákat hoztak be, mert besötétedett, s már egy óra eltelt az éjszakából, amikor az angolok a vacsoráról a szállásukra mentek.

Hakluyt 1:258, 263, 465.

1555-ben Chancellor másodszor is erre a helyre utazott, ezúttal Mária királynőtől[182] kapott levelekkel. Moszkvában kapott lakást és ellátást, és hamarosan bebocsátást nyert a cárhoz. Szőnyegekkel borított, nagy teremben fogadták: belépésekor és köszöntésekor mindenki felállt, egyedül a cár maradt ülve, de amikor a királynő nevét felolvasták, még ő is felemelkedett. A vacsora során a cár fedetlen fővel ült, koronája és drága fejfedője egy állványon volt mellette. Amikor Chancellor visszatért Angliába, a hajóján magával hozta Oszip Nyepeját,[183] Vologda kormányzóját, akit az oroszok nagykövetnek küldtek. Mikor azonban hajótörést szenvedtek a skóciai Pitsligo-öbölben, Chancellor jobban ügyelt a nagykövet életének megmentésére, mint saját magára, és vízbe fulladt. A hajót kifosztották, a rakomány nagy része a környékbeli emberek zsákmánya lett.

Hakluyt 1:286.

182 I. Mária (1516–1558).

183 Oszip Nyepeja, az első orosz követ az angol udvarban.

1557-ben Oszip Nyepeja visszatért hazájába Anthony Jenkinsonnal,[184] aki négy nagy hajót irányított. Jenkinson tudósított a Lofoten- és a Rost-szigetek közötti örvényről, amit Malströmnek neveznek, s amely a félapálytól a féldagályig tartó időszakban[185] olyan rettenetesen dübörög, hogy a tíz mérföldnyire levő szigeteken beleremegnek az ajtókopogtatók. Ha bálnák keverednek az örvény sodrásába, szívbemarkoló kiáltást hallatnak, és az örvénytől beszippantott, majd kidobott fák ágai-bogai olyan csapzottak, mint a kicsépelt kender. Senja környékén sok szörnyen nagy bálnát láttak a hajóhoz közel, némelyiket hatvan láb hosszúnak becsülték. Félelmetesen bőgtek, mivel akkor volt a párzási időszakuk. Jenkinson azt állítja, hogy Vardőnél a marhákat hallal etetik. Moszkvába érkezve a cárt egy magasra emelt, pompás trónuson ülve találta, a fején drága korona, a kezében pedig egy értékes kövekkel kirakott aranypálca volt. Távolabb tőle ült fivére és egy fiatalember, a kazanyi uralkodó fia, akinek az országát az oroszok meghódították. Együtt vacsoráztak vele különböző országok követei, keresztények és pogányok változatos ruhákban. A cár fivére néhány főnemessel egy asztalnál ült a cárral, a vendégek összesen hatszázan voltak. Vacsora idején bejött hat zenész, s középre állva három ízben is énekeltek, de ebben kevés vagy talán semmi öröme sem volt a mi embereinknek. Más termekben kétezer tatár is lakomázott ugyanekkor, ők azért jöttek, hogy a háborúiban szolgálják a fejedelmet. Az angolokat külön asztalhoz ültették közvetlenül a cár

Hakluyt 1:310, stb.

184 Anthony Jenkinson (1529–1611), felfedező, többször is utazott Oroszországba, és számos alkalommal találkozott IV. Ivánnal. Beszámolóját Hakluyt közölte.

185 Az eredetiben *half ebb … half flood:* az apály és a dagály közötti időszak fele és az apály legalacsonyabb pontja, valamint a dagály tetőzése közötti állapot és időpont.

elé, aki különféle borokat és édes italokat küldetett nekik kupákban, és sok ételt is a saját kezéből. A fogások igencsak egyszerűek,[186] az egymás után felszolgált borok és más italok azonban csodálatosak voltak. Valahányszor a cárral vacsoráztak, maga elé idézte őket a délelőtt folyamán, és személyesen hívta meg őket a lakomára. Amikor karácsony napján meghívták őket, minden egyéb tekintetben ugyanazt az ellátást kapták, mint korábban, az arany és ezüst edénykészletekből azonban minden addiginál többet láttak, közöttük tizenkét ezüsthordót, színarany abroncsokkal, amelyekbe egyenként tizenkét gallon bor fért.

Hakluyt 1:317.

1560.[187] Először hajóztak fel angolok a livóniai Narva folyón, ezt a lehetőséget mindaddig eltitkolták a gdanskiak és lübeckiek.

1561. Ugyanez az Anthony Jenkinson újra elutazott Moszkvába, s amikor megérkezett, a cár éppen a menyegzőjét ünnepelte egy cserkesz nővel. Ezalatt az idő alatt a városkapukat három napon át zárva tartották, s minden férfinak, bárki és bármilyen is legyen, szigorúan megparancsolták, hogy maradjon a házában. Ez alól csak a cár udvartartásának néhány tagja volt kivétel, nem tudni, mi okból.

1566. Jenkinson újra megtette ugyanezt az utat. Addigra már általában egy hónap[188] alatt el lehetett jutni jó

Hakluyt 1:311.

186 Az eredetiben: *were but mean*. A Hakluyt által közölt beszámoló óvatosabban fogalmaz: „As for costly meates I have many times seene better” (Ami pedig a drága étkeket illeti, sokszor láttam már jobbakat is).

187 Milton az alábbi néhány bekezdést évszámokkal vezeti be, kvázi annales-stílusban. A szövegnek ezt a sajátosságát megőriztem a fordításban is (P. M.).

188 A korábbi tengeri utak (1557, 1561, 1566) két hónapig tartottak, de 1568-ban, 1571-ben, 1579-ben és 1583-ban ugyanezt az utat már egy hónap alatt tették meg (YP 8:530).

szelekkel Londontól Szent Miklósig; az egész útvonal 2250 mérföld hosszú volt.

1568. Thomas Randolph[189] úr ment Moszkóviába[190] Erzsébet királynő nagyköveteként. A hajóúton semmi érdekessel nem találkozott, kivéve a bálnák nagyszámú csordáit, amelyeknek megszemlélhették a párzását, és látták a víz felszínén úszó cetvelőt. Holmogoriban találkozott egy nemessel, aki a cár parancsára Moszkvába vezette, ahol azonban senki nem várta, még az angolok sem. Egy elegáns, követek számára épített házban szállásolták el, de ott őrizetben tartották, mert a cár valami miatt gyanakodott rá. Végül 17 hetes várakoztatás után érte küldtek, s örült, hogy kölcsönkapott egy lovat, míg az emberei gyalogosan mentek. A fogadóterem előtti egyik helyiségben körülbelül háromszáz ember ült, mindegyikük drága ruhában, amelyet a cár ruhatárából vettek föl arra a napra. Három szinten ültek padokon, inkább a látvány kedvéért, mintsem a tisztségeik szerint, hiszen kereskedők és más közönséges városlakók voltak. A követ üdvözölte őket, de mivel ők nem fogadták köszöntését, fedett fővel haladt el előttük. A fogadóterem ajtajánál két ember várta, akik korábban az őrzői voltak. Ők bevitték középre, ahol azt parancsolták neki, hogy egyhelyben állva mondja el a királynő üzenetét. A királynő nevének említésekor a cár felállt, és jó egészséget kívánt neki, majd csókra nyújtotta a kezét követünknek, és sok kérdést feltett. Amikor Randolph átnyújtotta a királynő ajándékát, egy aprólékosan díszített nagy ezüst tálat, a cár azt mondta neki, hogy aznap fontos ügyek miatt nem tart nyilvános vacsorát, de, tette hozzá, „küldök neked a

Hakluyt 1:373.

189 Thomas Randolph (1523–1590), I. Erzsébet nagykövete Skóciában, majd később Oroszországban.

190 A Milton széljegyzete által hivatkozott részlet valójában: Hakluyt 1:376.

vacsorámból és megemelem a juttatásodat.” Nem sokkal azután, hogy így elbocsátotta, egy drága ruhákba öltözött herceget küldött a szállására ötven fő kíséretében, akik közül mindegyik lefedett ezüstedényekben hozta a különböző étkeket. Maga a herceg szolgálta fel ezeket a követünknek, miután minden fogást és minden italt előkóstolt. Miután végzett, leült a követ mellé, és részt vett a lakomán, és amikor eltávozott, a követünk megjutalmazta. A cár elküldte Randolph-fal Angliába a saját követét, akinek a neve Andrej Szavin[191] volt.

1571. Jenkinson harmadszor is megtette az utat, de hosszasan kellett időznie Holmogoriban, mivel azt a vidéket pestis sújtotta. Végül sikerült kihallgatást kapnia Pereszlavl közelében, ahol az udvar éppen időzött: ide tért vissza a cár a svédekkel viselt balsikerű háborúja után, Moszkvát pedig abban az évben porig égették a krími tatárok. Leégett az angolok háza is, sok angol fulladt meg a ház pincéiben, a városban pedig rengetegen elpusztultak. A tatárok minden fiatalt elhurcoltak és mérhetetlen fosztogatást végeztek.

Hakluyt 1:458. 1583. Miután Iván Vasziljevics a megelőző évben Fjodor Andrejevics[192] személyében követet küldött hozzánk a kereskedelmi ügyek intézésére, a királynő Sir Jerome Bowes-t,[193] udvartartása egyik tagját választotta ki, hogy Oroszországba utazzon. Bowes több mint negyven fő kíséretében és a hazatérő orosz követ társaságában megérkezett Szent Miklósba. Ekkorra már a hollandok is betörtek a moszkóviai kereskedelembe – jóllehet arra

191 1569/70-ben Jenkinson mellett Andrej Szavin próbált közvetíteni I. Erzsébet és IV. Iván között egy Anglia és Oroszország közötti kereskedelmi megállapodás érdekében.

192 Fjodor Andrejevics Piszemszkij, IV. Iván követe I. Erzsébethez.

193 Sir Jerome Bowes (?–1616), angol parlamenti képviselő és I. Erzsébet nagykövete Oroszországban.

az angolok korábban kizárólagos jogot kaptak – és vesztegetéssel a saját oldalukra állították a cár kancellárját, Scselkalovot,[194] és a hatalmasságok közül másokat. Ezek úgy mesterkedtek, hogy az egyik lekötelezett szolgájuk menjen Holmogoriba Sir Jerome-mal találkozni, és bánjon barátságtalanul vele. Vologdában azonban már egy másik követ fogadta, akit a cár küldött, Jaroszlavlban pedig egy herceg méltó kísérettel, aki egy hintóval és tíz paripával is ellátta. Moszkvától két mérföldnyire kétszáz lovaskatona kíséretében jött elébe négy nemesember: ezek elmondták, hogy a cár parancsa értelmében fel kell szólítaniuk, hogy szálljon le a lóról. Ezt a követünk rögtön megtagadta, s csak azzal a feltétellel lett volna hajlandó megtenni, ha ők is leszállnak. Erre azok hosszasan tárgyaltak egymás között, s amikor végül megállapodtak, nagy vita kezdődött arról, kinek a lába érjen először földet. Miután átadták az üzenetüket, öleléssel köszöntötték egymást, és a követünket Moszkvába vezették egy házba, amit az ő számára építettek. Amikor Sir Jerome és kísérete méltóságteljesen felöltözve, lóháton az udvarba látogatott, a cári őrség körülbelül 6000 puskása állt az út két oldalán végig. A cári palota bejáratánál négy nemesember várta, akik arannyal szőtt ruhát és drága prémekből készült, gyöngyökkel és drágakövekkel díszített fejfedőt viseltek. Belépve négy másik, az előbbieknél magasabb rangú személlyel találkozott, az úton falak mellett állt és padokon ült hét- vagy nyolcszáz szaténba és arannyal díszített ruhába öltözött férfi. A fogadóterem bejáratánál várta a főudvarmester az összes udvari tisztviselővel együtt: ezek a cári trónus elé vezették. A trón mellett[195] volt kiállítva Moszkóvia, Kazany és Asztrahán három

194 Andrej Scselkalov, IV. Iván főminisztere.
195 Az eredetiben: *by him*, azaz a cár mellett.

koronája, melyeknek mindkét oldalán két-két drága fehér ruhába öltözött nemesifjú állt, mindegyikük vállán szekerce. Több mint száz nemesember ült körben padokon. Miután a cár csókra nyújtotta kezét, és a királynő egészsége felől érdeklődött, felszólította követünket, hogy üljön a számára kijelölt helyre, körülbelül tíz lépés távolságra a tróntól, s onnét adja át a királynő levelét és ajándékát. Ezt a követ nem találta észszerűnek, ezért a trónhoz lépett, mire a kancellár elébe állt, hogy átvegye a leveleket. A követ azonban kijelentette, hogy a királynő nem a kancellárnak küldte a leveleit, ezért továbblépett, és személyesen a cárnak adta át őket. Ezután a követ röviden visszavonult a tanácsterembe, hogy a cári tanács néhány tagjával tárgyaljon, ahonnét vacsorára hívták: a lakoma közepén a cár felállt, és fenékig ürítette kupáját a királynő egészségére, és követünknek egy nagy kupa rajnai bort küldött, hogy az pedig az ő egészségére igyon. Később a cár több alkalommal behívatta a követet, hogy közös ügyekről tárgyaljanak, de követünk nem volt hajlandó a megbízatásán túl engedni neki, a cár viszont nem szokta meg, hogy megtagadják a kívánságait, így egy nap különösen indulatba jött, és zord arckifejezéssel azt mondta a követünknek, hogy nem tartja a királynőt méltó társának, mivel annak, úgymond, feljebbvalói vannak. Minden lehetséges veszélyes következmény dacára a követ nem tartotta kötelességének, hogy bármi olyasmit meghallgasson, ami csorbítaná a fejedelme fenségét, ezért hasonló merészséggel és zordsággal megmondta a cárnak, hogy a királynő egyenrangú bármelyik uralkodóval, aki a keresztény világban a legnagyobbnak tartja magát, és megvannak a módszerei arra, hogy kárt okozzon az ellenségeinek, bárkik is legyenek azok. „Igazán? – kérdezte a cár –, s akkor mit mondasz a francia vagy a spanyol királyról?” „Egyenrangúnak tartom bármelyikkel”

– mondta a követ. „És a német császárral hogy áll a királynőd?" „Az a császár a mi királynőnk atyjának fizetett adót" – mondta a követ. Ez a válasz annyira nem tetszett a cárnak, hogy kijelentette, ha Sir Jerome nem volna nagykövet, kidobatná a palotájából. „Azt teszel, amit akarsz – mondta a követünk – hiszen az országod közepén vagyok, de nincs kétségem, hogy a királynő tudni fogja, hogyan kell megbosszulnia bármilyen sérelmet, ami a követét érte." Erre a cár nagy hirtelenségben megparancsolta, hogy takarodjon haza, a követ pedig annyi hódolattal, amit ez a bánásmód érdemelt, tiszteletét fejezte ki a cárnak, és eltávozott. A moszkóviai fejedelem azonban, amint a rosszkedve alábbhagyott, a körülötte állóknak igen dicsérte a követet, és azt kívánta, bárcsak ilyen szolgái lennének, s nyomban utána küldte a főminiszterét azzal az üzenettel, hogy bármi is hangzott el szavakban, a királynő iránti nagy tiszteletből becsületben és teljes megelégedésére kívánja nemsokára elbocsátani, és egészen távozásáig az addigiaknál jóval szívélyesebben látta vendégül. Az is a kívánsága volt, hogy a hittételeinket írassuk le, majd felolvastatta, és komoly elismerésre méltó példaként állította őket a nemessége elé. S mivel az azt megelőző évben Lady Mary Hastingsnek[196] kérte meg a kezét, amiből nem lett semmi, mert Lady Hastings és barátai kimentették magukat, most felújította a kérést, hogy a királynő valamelyik rokonát elvehesse; vagy úgy, hogy követséget küld érte, vagy úgy, hogy saját maga megy Angliába dús hozománnyal. Most aztán szerencsés volt minden orosz nemes, akit Sir Jerome Bowes nyilvánosan kegyeibe fogadott, és rosszul ment a sora az ellene törőknek, s ami a cárt illeti: csúnyán elverette Scselkalo-

196 Lady Mary Hastings (1552–1589), I. Erzsébet udvarához közel álló családból származó hajadon (valószínűleg Erzsébet udvarhölgye). A IV. Ivánnal tervezett frigy nem valósult meg.

vot, a kancellárját emiatt, és azzal fenyegette, hogy az ivadékai közül egyet sem hagy életben. Amikor azonban nem sokkal később a cár meghalt egy tivornya közben, Scselkalov, akire szinte az egész kormányzást bízta, szoros házi őrizetbe vetette a követünket. Végül érte küldtek, hogy elbocsássák, és eléggé méltatlan körülmények között a tanácsterembe vezették, ahol Scselkalov közölte vele, hogy az új cár nem méltóztatik semmilyen más megállapodáshoz tartani magát, mint ami atyja és a királynő között volt még a követünk érkezése előtt; azzal lefegyverezte a követet és kíséretét, majd a cár elé vezette őket, miközben mindvégig sértően viselkedett, amire nem volt más orvosság, csak a türelem. A cár csupán megismételte, amit a kancellár mondott, majd átnyújtott egy levelet a királynőnek címezve. Ennek az átvételét a követünk először megtagadta, mivel tudta, hogy semmi olyat nem tartalmaz, ami küldetése céljának megfelelne, mígnem látta, hogy túlságosan nagy veszélybe kerülhet. Azt sem engedték, hogy válaszoljon vagy a tolmácsát használja. Scselkalov később arról tudósította, hogy meghalt az angol uralkodó, és sürgette, hogy hagyja el az országot, de mivel addig oly sok megaláztatást szenvedett, hogy attól félt, valami baja esik majd a tenger felé vezető útján, s mivel csak egyetlen alacsonyrangú nemesembert kapott kíséretnek, a királynő nevében megparancsolta az angol kereskedőknek, hogy tartsanak vele az úton. Akkora veszélynek volt azonban kitéve, hogy azok nem mertek vállalkozni az útra. Így hát a legjobb tehetsége szerint felfegyverezve magát és kíséretét bármilyen lehetséges gaztett ellen, hosszú utazás után elért a Szent Miklós-öböl partjára. Ott már úgy döntött, hogy viselkedésével visszaadja egy részét azoknak a sértéseknek, amiket kapott. Ezért amikor készen állt, hogy hajóra szálljon, azt parancsolta három vagy négy bátor és kötelességtudó embe-

rének, hogy vigyék vissza a cár levelét a szégyenletes ajándékával együtt, és adják át a kíséretére rendelt személyeknek, vagy hagyják a szállásukon. Ezt a mieink épségben teljesítették, bár nagy felzúdulást okoztak azoknak az oroszoknak a körében, akik erővel kényszerítették volna őket, hogy a levelet és az ajándékot is vigyék viszsza magukkal.

1584. Fjodor cár[197] megkoronázásakor Jerome Horsey[198] volt az angolok kereskedelmi ügynöke Oroszországban, s amikor egy bizonyos Jan de Walle-lal[199] együtt (aki németalföldi kereskedő és spanyol alattvaló volt) a cári udvarba hívták, a nemesek egy része a flamandot engedte volna előre az angollal szemben. De az ügynökünk semmiképpen nem volt hajlandó ebbe belemenni, s kijelentette, hogy inkább vágják le térdből a lábát, mint hogy egy spanyol alattvaló után kelljen az ajándékát bemutatnia. A cár és Borisz herceg,[200] miután tudomást szereztek a vitáról, megparancsolták, hogy Horsey-t bocsájtsák be elsőnek: azután komoly ígéretekkel engedték útjára, és egy hetvenfogásos lakomát is küldtek vele, három szekérnyi válogatott italokkal.

1588. A királynő dr. Giles Fletchert[201] küldte nagykövetségbe az akkori cárhoz, Fjodorhoz. Fletcher beszámolója józan és pontos, ezért a legjobb teljes egészében el-

197 I. Fjodor (1557–1598), IV. Iván fia.

198 Jerome Horsey (1550?–1626), a Moszkvai Társaság kereskedő ügynöke, később követként közvetített IV. Iván és I. Erzsébet között.

199 Hollandul: Jan van der Walle, antwerpeni kereskedő.

200 Borisz Godunov.

201 Id. Giles Fletcher (1548–1611), angol humanista, parlamenti képviselő, I. Erzsébet követe Oroszországban, az *Of the Russe Common Wealth* [Az orosz államról] című mű szerzője (1591, London). Művét betiltották az Oroszországgal üzletelő angol kereskedők panaszai miatt, de Hakluyt és Purchas szinte a teljes szöveget kinyomtatták. A mű második, önálló kiadása: 1643.

Hakluyt 1:508. olvasni.[202] A cár, miután tudomást szerzett John Dee,[203] a matematikus nagy tudásáról, meghívta őt Moszkvába, és évi kétezer fontot ajánlott neki, amit Borisz herceg ezer márkával fejelt meg. Dee ígéretet kapott, hogy a cár asztalánál étkezhet, méltó bánásmódban részesül, és az egész ország egyik legfőbb emberének tartják majd, de mindezt visszautasította.

1604. Jakab király Sir Thomas Smitht[204] küldte nagykövetnek Borisz,[205] az akkori cár udvarába. Smith néhány napig Moszkvától öt mérföldnyire várakozott, amíg méltó módon nem fogadták a városban. Az út két oldalán sok ezer udvari ember és nemes gyűlt össze fogadására lóháton. Amint elért hozzájuk, a nagykövet kiszállt a kocsijából, maga is lóra ült, s így haladt tovább, miközben előtte trombitaszóval jelezték jövetelét. Végül a cári istálló egyik nemes tagja egy spanyol lovat hozott neki, amely pompásan fel volt díszítve arannyal, gyöngyökkel és drágakövekkel, a nyakát pedig egy aranylemezekből összeállított hosszú lánc ékítette. Gazdagon díszített lovakat hozott Smith követőinek is. Ezután három nemesember jött hozzá egy tolmács kíséretében: beszédet akartak tartani, de nagykövetünk, aki ezt puszta formaságnak tartotta, egy rövid bókkal sikeresen lebeszélte őket róla. Miután így mind leszálltak a lóról, tisztelettel üdvözölték egymást, és kezet fogtak. Azok hárman, miután hosszas bevezetőjükben háromszor elismételték a cár különböző címeit, fejenként háromszavas üdvözletekkel tisztelegtek,

202 Fletcher elbeszélése Hakluytnál 1:473-nál kezdődik.

203 John Dee (1527–1608), angol matematikus, természettudós, alkimista.

204 Sir Thomas Smith (vagy Smythe; 1558–1625), angol kereskedő és felfedező, a Moszkóvia, a Virginia és a Kelet-indiai Társaságok tagja.

205 Borisz Godunov.

nevezetesen először arról érdeklődtek, hogy szolgál a király egészsége, majd a követ hogylétéről, harmadjára pedig tudtára adták, hogy egy takaros házat bocsátanak rendelkezésére. Ezután a követet kétoldalról közrefogva elindultak, s körülbelül hatezer vitéz követte őket. Követünket a városon belül is számos méltóság üdvözölte, egészen a szállása ajtajáig. Naponta ötven puskásból álló testőrség állt szolgálatára akár otthon, akár házon kívül tartózkodott. A vendéglátására kijelölt prisztávok[206] vagy nemesemberek nagyon meg szerették volna kapni követünktől a cárnak előadandó beszédét és üzenetét írásban, hogy a tolmács pontosan lefordíthassa, legalábbis ezzel az ürüggyel kérték tőle, de ő tiltakozott az ostoba kérés miatt. A cári kihallgatás napján még több spanyol lovat küldtek neki és kíséretének, hogy az udvarba lovagoljon, valamint két fehér hátaslovat annak a drága hintónak a húzására, amely része volt az általa hozott ajándéknak. A többi ajándékot követünk kísérete vitte a cári gárda által kijelölt úton. Eközben sok küldönc futkosott ide-oda, amíg végül a nagy váron át az udvar külső kapujához érkeztek. Ott egy nagyherceg várt rájuk, majd felvezették őket egy kőből épített karzaton át, amelynek mindkét oldalán sok, finom perzsa anyagból, bársonyból és damasztból készített ruházatot viselő ember állt. A követet két tanácsos a fogadóterembe vezette, majd miután hódolatát fejezte ki, a helyén kellett meghallgatnia, amíg a cár hosszú titulusait elismétlik. Ezután következtek a különféle ajándékok, s ezzel teljesítette is követi megbízásának akkor esedékes részét. Ezek után a cár felemelkedett trónjáról, és jó egészséget kívánt a királynak, s ugyanezt tette a fiatal herceg is. A követ ezután a cár saját kezébe adta át a leveleit, bár a kancellár felajánlotta,

206 Felügyelők.

hogy ő adja át őket. A cár nagy hatalmú uralkodóhoz illően felségesen viselte magát: koronája és jogara színtiszta aranyból volt, nyaka körül egy gyöngyökkel díszített gallért viselt, bíbor bársonyruhája drágakövekkel és arannyal volt díszítve. Jobbján egy jókora vert aranylemezből készült gömb állt egy gúla alakú állványon, tetején kereszt volt. Mielőtt beszélt, kicsit efelé a gömb felé fordult, és keresztet vetett. Nem kevésbé ragyogó díszben ült egy másik trónon a nagyherceg. A cár mellett két nemes állt ezüstruhában, magas, fekete prém kucsmában, a lábukig érő aranyláncokat viselve. Vállukon két arany szekercét tartottak, a herceg melletti szekercék ezüstből voltak. A padlót gazdagon díszített szőnyegek vagy damasztkárpitok borították. Miután előbb elbocsájtották embereinket, majd újra bevezették őket a vacsorára, a cár és fia nagy pompában ült a lakomára várva, mindketten átöltöztek, és mindkettőjük gyöngyből készült fejfedőt viselt. Ennek a teremnek a közepén egy oszlopféleség állt, amelyet nagyon magasan körbeborítottak mesterien megmunkált, vadak, halak és szárnyasok alakjaival díszített súlyos lemezekkel. A cár asztalánál kétszáz nemes szolgált fel aranyöltönyökben; a herceg asztalánál Kazany, Asztrahán, Szibéria, Tatárország és Cserkeszföld ifjú hercegei sürgölődtek. A cár a saját asztaláról harminc tál húst küldött a nagykövetnek, s mindegyikhez egy-egy rendkívül puha cipót is rendelt. Ezután néhány furcsább és ritkább fogás következett, amelyeket féltucatonként halmoztak fel, főzve, roston vagy kemencében sütve; a legtöbbet fokhagymával és hagymával ízesítették. Vacsora közben a cár magához hívta a követet, és a király egészségére ivott. A követ átvette kezéből a kupát, visszatért a helyére, s ugyanabból a míves kristálykupából ivott áldomást az egész társaságával. A vacsora után meghívták őket, hogy igyanak egy kiváló erős italból, amelyet

a cár saját kezével nyújtott át. Mikor azonban sokan éppen csak belekortyoltak, a cár nem erőltette, hogy igyanak, mondván, hogy ő annak örül a legjobban, ami a legjobb a vendégei egészségének. Ám még ugyanaznap utánuk küldött egy nagy hatalmú és dicsőséges herceget, az arany szekerce hordozói közül az egyiket, teljes kíséretével és különféle italokkal, hogy vígan igyanak a követtel. Néhányan az angolok közül ezt meg is tették, míg a herceg és kísérői kótyagosan el nem távoztak, gazdagon megajándékozva harmincrőfnyi aranyozott ruhával és két álló kupával. A második kihallgatás alkalmával követünk hasonló fogadtatásban részesült, mint korábban, s miután a cár elbocsátotta, olyan lakomát küldött utána háromszáz különböző, halból készült fogással (mivelhogy böjt volt), melynek különlegességéről, nagyságáról és finomságáról aligha lehetne hihetően beszámolni. Amikor a követ hazaindult Angliába, hasonló tisztelettel kísérték ki a városból egy mérföldön át, mint ahogy fogadták. Ott leszállt a cár szánkójáról, s a kocsijába ült, amelyet egy szánra erősítettek, a többiek pedig szánkóikra szálltak, s így kellemesen és könnyen utaztak.

A SZERZŐK,

AKIKTŐL A FENTI BESZÁMOLÓK ÖSSZE LETTEK GYŰJTVE; A RENDELKEZÉSRE ÁLLÓ FORRÁSOK KÖZÜL EZEK MIND SZEMTANÚK VAGY KÖZELI TUDÓSÍTÓK VOLTAK

Sir Hugh Willoughby útinaplója.[207]
Richard Chancellor elbeszélése.[208]
Egy másik elbeszélés Clement Adams tollából, melyet Chancellor saját maga diktált.[209]

Richard Johnson jegyzetei, aki Chancellor szolgája volt.[210]

A Bírósági Jegyző Nyilvántartása.[211]

Henry Lane úr két levele.[212]

Jenkinson számos útjának leírásai.[213]

Southam és Sparks.[214]

Randolph, a nagykövet útinaplója.[215]

Sir Jerome Bowes útinaplója.[216]

Fjodor megkoronázása Jerome Horsey tollából.[217]

Gourdon of Hull utazása a Pecsora vidékére.[218]

207 Az első tizenegy szerzőt Milton Hakluyttól idézi. Willoughby: Hakluyt 1:232–237.
208 Hakluyt 1:237–242.
209 Hakluyt 1:243–55. Hakluyt 1589-es első kiadásában még az eredeti latin szöveg szerepel.
210 Hakluyt 1:283–285.
211 Hakluyt 1:285–90.
212 Hakluyt 1:309, 464–466.
213 Hakluyt 1:310–314, 314–323, 324–325, 372–374, 402–411.
214 Hakluyt 1:365–369.
215 Hakluyt 1:376–378.
216 Hakluyt 1:458–464.
217 Hakluyt 1:466–470.
218 Purchas 3:530–534, 534–538, 538–540.

William Pursglove utazása a Pecsora vidékére.[219]
Josias Logan utazása.[220]
Hessel Gerardus, Purchasből, 3. rész, 1.3.[221]
Orosz történetek Purchasben 3:797, 806.
Sir Thomas Smith követsége.[222]
Hakluyt úr iratai.[223]
Jansonius.[224]

219 Purchas 3:547–551.
220 Purchas 3:541–547.
221 Gerardus (Hessel Gerritz) adta ki az Isaac Massa által oroszból fordított szibériai útleírásokat 1612-ben, amelyeket Purchas kivonatolt.
222 Purchas 3:748–753.
223 A Purchas által kivonatolt, eredetileg Hakluyt által kiadott szövegekre utal. Purchas H-val jelezte tartalomjegyzékében az eredetileg Hakluyttól származó részeket.
224 Az 1590 és 1630 között kiadott *Mercurius Gallobelgicus* szerkesztője; a Milton által idézett részek forrása: Purchas 3:789–790, 790–791.

Abraham Ortelius 1570-es Oroszország-térképe (Anthony Jenkinson 1562-es térképe alapján): *Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio*

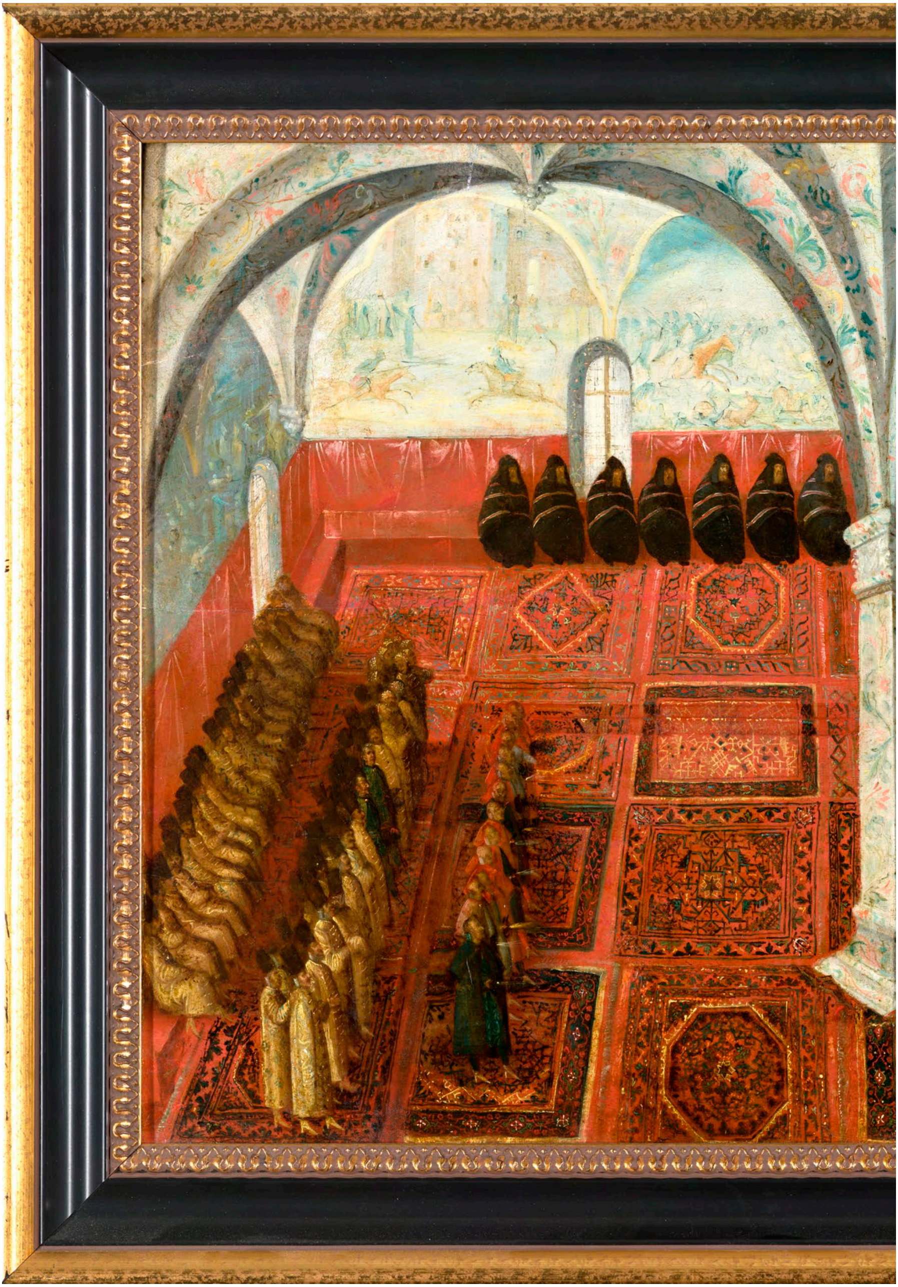
Auctore Antonio Ienckensono Anglo, Antwerpen: J. B. Vrients, 1609
(OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, TA 206/1 A-117)

Gerardus Mercator 1595-ös Oroszország-térképe:
Russia cum confiniis.

Amsterdam: Jodocus Hondius, 1606 (OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, TA 174 A-95a-96a)

Szymon Boguszowicz: *Lengyel követség a Kremlben I. Ál-Dmitrij orosz cárnál 1606. május 3-án.*

(MNM TK Festménygyűjtemény, ltsz: 7., © Magyar Nemzeti Múzeum)

A FORDÍTÓ UTÓSZAVA

A *Moszkóvia rövid története* John Milton (1608–1674) egyik legkevésbé ismert és legkülönösebb műve. A miltoni életmű legtöbb darabja esetében (legyen szó költői alkotásokról vagy prózaművekről) évszázadokra visszamenően rögzültek az alapvető tények és értelmezési lehetőségek, a *Moszkóvia* fogadtatástörténetéből azonban legfeljebb az utókor teljes tanácstalanságát szűrhetjük le.[1] Mindmáig vita tárgya a mű keletkezésének ideje, műfaja, célja, helye az életműben, jelentősége, történeti és esztétikai értéke. Ráadásul – Milton prózai művei között egyedülálló módon – a *Moszkóvia* egy, a 17. századi Angliától földrajzilag, kulturálisan, valamint vallási és politikai szempontból is távoli birodalomról tudósít, ahol az angol érdekek szükségképpen marginálisak – s ezért kisebb érdeklődésre számíthatott az angol–amerikai kritikusok és irodalomtörténészek körében. Annál nagyobb figyelem övezte az orosz olvasók között, akiket a mű filológiai sajátosságainál vagy az életműben elfoglalt helyénél (érthető módon) jobban érdekelt, hogy Milton milyen képet fest az orosz népről és az oroszországi viszonyokról – ám ezekben a kérdésekben korántsem jutottak konszenzusra.[2] A mű gyökeresen eltérő irányba haladó keleti és nyugati fogadtatása feltűnő aránytalansághoz vezetett: amíg az orosz nyelvű Milton-recepcióban a *Moszkóvia* gyakran citált

1 Milton prózájáról általában lásd Maczelka Csaba: A Commonwealth pamfletirodalma. Milton és az angol próza, in Komáromy Zsolt – Gárdos Bálint – Péti Miklós (szerk.): *Az angol irodalom története 1640–1830. Második rész*, Budapest, Kijárat, 2021, 139–147. Milton prózaműveit szemelvényezi a Szenczi Miklós által szerkesztett *Milton, az angol forradalom tükre* című antológia (Budapest, Gondolat, 1975).

2 A mű orosz nyelvű recepciótörténetével kapcsolatban lásd John B. Gleason angol nyelvű összefoglalóját (YP 8:605–609), valamint Radnóti Klára tanulmányát ebben a kötetben.

mű, a modern Milton-kritika legfontosabb angol nyelvű fórumain, a *Milton Studies* és a *Milton Quarterly* című folyóiratokban egyetlen tanulmány sem foglalkozik kifejezetten ezzel a művel (legfeljebb futólag említik, vagy egy-egy tanulmány alfejezetében tárgyalják), s egy 1941-ben írt rövid monográfián kívül (melynek több mint felét teszi ki magának a mű szövegének a közlése) nem jelent meg róla önálló kötet.[3] Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a *Moszkóvia* olyan ismeretlen és kiismerhetetlen, mint azok az ázsiai peremvidékek, amelyekről részben szól: itt nem működnek az életmű más darabjainál bevált értelmezői reflexek, s az is előfordul, hogy a kritikai hagyományban felhalmozott tudás helyett spekulációkra kell hagyatkoznunk. Egyvalamiben azonban minden kritikus és olvasó egyetért: minden furcsasága ellenére a *Moszkóvia* nyelvezetében, stílusában, témáiban és történetmesélési módjaiban egyértelműen és összetéveszthetetlenül miltoni mű, amelynek néhány fontos jellemzője Milton késői költői remekműveivel mutat meghökkentő rokonságot.

A bizonytalanságok már a mű címénél elkezdődnek. Az 1682-ben, nyolc évvel Milton halála után kiadott kötetnek nem Milton, hanem a kiadó, Brabazon Aylmer adott címet *(Moszkóvia rövid története, valamint más, kevésbé ismert országok leírása, amelyek Oroszországtól keletre fekszenek egészen Kínáig. Szemtanúk különböző írásai alapján összegyűjtve)*.[4] Bár ez a címváltozat nagyjából lefedi a mű földrajzi horizontját, egyúttal félrevezető is, hiszen Milton legfeljebb Oroszország történetét, annak is csak egy részét mutatja be. A valószínűleg Milton által adott, a szerzői előszó után olvasható „belső cím" *(Moszkóvia, avagy: beszámolók Moszkóvia azon területeiről, amelyeket az angol utazók bejártak:*

3 Robert Ralston Cawley: *Milton's Literary Craftsmanship. A Study of A Brief History of Moscovia,* New York, Gordian Press, 1941, reprint: 1965.

4 Aylmerről lásd Peter Lindenbaum: Dispatches from the Archives, *Milton Quarterly,* vol. 36, 2002/1, 46–54.

szemtanúk írásai alapján összegyűjtve, és más, kevésbé ismert országokról Oroszországtól keletre egészen Kína határáig, amelyekbe az oroszok az utóbbi időben több ízben is felfedezőutakat indítottak) hosszúsága ellenére hasonlóképpen csak a mű bizonyos részeire utal, hiszen az orosz történelmet, illetve az angol–orosz kapcsolatokat tárgyaló fejezeteket nem említi. A kora újkori kozmográfiai hagyománynak[5] megfelelően mindkét címváltozat hangsúlyosan hivatkozik a „szemtanúk" írásaira, jóllehet Milton csak ezeknek a beszámolóknak a kompilációit, a szemtanúk írásaiból megalkotott elbeszéléseket szemlézi. A *Moszkóvia* tehát nem eredeti mű, s ezt maga Milton sem tagadja; a szerzői előszóban így ír munkamódszeréről: „A sok különböző kötetbe szétszórt és a szemtanúk által többször megfigyelt dolgokat nem kevés erőfeszítéssel összegyűjtöttem, hogy megkíméljem az olvasót attól a fáradozástól, hogy jóval hosszabb ideig megannyi száraz szerző sivatagjában bolyongjon." Valójában, amint arra a miltoni prózaművek ún. Yale-kiadásában a *Moszkóvia* szövegét szerkesztő és kommentáló George Parks rámutatott, Milton elsősorban két, a korban igen népszerű, utazásokról és felfedezésekről szóló beszámolókat összegyűjtő műre, Richard Hakluyt *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* (1589, kibővített kiadás 1598 és 1600 között), illetve Samuel Purchas *Hakluytus Posthumus, or Purchas his Pilgrimes* (1625) című könyveire támaszkodott.[6]

De miről is szól a *Moszkóvia rövid története,* ez a kompilációkból készült kompiláció? A mű öt fejezete öt különböző

5 A kozmográfia a világ megtapasztalható részeinek leírása, amely szükségképpen magába foglalja a földrajzot (geográfia) és az asztronómiát, de gyakran történeti vagy teológiai perspektívákat is. A kifejezés az antikvitásból ered, jelentésének változásairól lásd Renaud Gagné: *Cosmography and the Idea of Hyperborea in Ancient Greece: A Philology of Worlds,* Cambridge, Cambridge University Press, 2021, 24–41.

6 YP 8:464. Parks állításának kritikáját lásd John Shawcross-nál: Yale Prose, Vol. VIII, *Milton Quarterly,* vol. 18, 1984/1, 27–32.

szempontból tárgyalja a mai Oroszország, Mongólia és Kína területén fekvő régiókat, az orosz történelem egy részét és az angol–orosz diplomáciai kapcsolatok történetét. Az első fejezet első felében általános földrajzi leírást olvashatunk, főleg Oroszország európai részeiről, különös tekintettel azokra a vidékekre, amelyeket az angol utazók és kereskedők bejártak. A különböző tájegységek bemutatásában itt és a későbbi fejezetekben is fontos szerepet töltenek be a folyók és a rajtuk megtett vízi utak: ezt Parks nyomán felfoghatjuk ötletes térképpótléknak, de Miltont alkalmasint az a kora újkori angliai irodalmi hagyomány és kulturális gyakorlat is befolyásolta, amely – a modern nemzetfogalom kialakulása előtt – a folyók hálózatával és a rajtuk bonyolított forgalommal írta le az ország gazdaságát, társadalmi viszonyait és kulturális örökségét.[7] A fejezet második része az orosz államot (hatalmi struktúra, jogrendszer, katonaság) és az oroszok szokásait (házasság, temetési szokások, műveltség) írja le röviden.

A második és a harmadik fejezetben átlépünk Ázsiába: Szibériába (Szamojédföldre és Tunguziába) és Kína határvidékére. A nagy folyók itt is meghatározó elemei a különböző régiók leírásának, de a földrajzi és etnográfiai beszámolók ezekben a fejezetekben – a Milton rendelkezésére álló angol és orosz tudósítások szűkössége és pontatlansága miatt – elnagyoltabbak, és gyakran homályos, mesés elemeket is tartalmaznak. Kína esetében például Milton tartja magát ahhoz a 17. század közepére már meghaladott elképzeléshez, hogy két kínai birodalom létezik, az északi *Cathay*, melynek fővárosa Cambalu, illetve az attól délre fekvő, Peking központú Kína.[8] Az angolok Moszkóvia iránti érdeklődését eredetileg a meséss gazdagságáról híres

7 YP 8:465; Andrew Mcrae: Fluvial Nation: Rivers, Mobility and Poetry in Early Modern England, *English Literary Renaissance,* vol. 38, 2008/3, 506–534.

8 Y. Z. Chang: Why Did Milton Err on Two Chinas?, *The Modern Language Review,* vol. 65, 1970/3, 493–498.

*Cathay*jel való kereskedelem lehetősége keltette fel akár egy északkeleti tengeri átjárón keresztül, akár Oroszországon át a szárazföldi utakon.[9] A remény ennek a kereskedelmi kapcsolatnak a megvalósítására még Milton idejében is élt: a *Moszkóvia* ezért foglalkozik viszonylag hosszan Kínával.[10]

A negyedik fejezet tárgya az orosz történelem, pontosabban a trónon egymást követő orosz uralkodók és az uralkodásukhoz kapcsolódó események: koronázások, háborúk, trónviszályok. A fejezet legnagyobb része a IV. (vagy ahogy később ismertté vált: Rettegett) Iván uralkodásától a Romanov-dinasztia 1613-as megalapításáig tartó néhány évtizedet részletezi. A trónbitorlási kísérletekkel, polgárháborús helyzetekkel és külföldi beavatkozásokkal tarkított időszak nyilvánvalóan érdekfeszítő lehetett Milton számára, hiszen az egész munkásságán végigvonuló témákat vonultat fel (mint pl. a hatalom megnyilvánulási formái, a zsarnokság természete vagy a lázadás mibenléte). De az orosz történelem e korszaka iránti érdeklődés korántsem csak Miltonra volt jellemző a korban: a kora újkori Anglia Oroszország-képét dokumentáló Daryl Palmer meggyőzően érvel amellett, hogy már az Erzsébet-korban kialakul az a kulturális diskurzus, amelyben Oroszország és az oroszországi állapotok összetett,

9 Az 1551-ben Londonban alapított kereskedelmi társaság (Anglia első részvénytársasága, amely 1555-től Moszkvai Társaság [Muscovy Company] néven vált ismertté) eredeti célja *Cathay*, illetve az ún. Fűszer-szigetek rövidebb úton való elérése volt.

10 Lásd Michael Murrin: *Trade and Romance*, Chicago, The University of Chicago Press, 2014, 227–232. Robert Markley és később Elizabeth Sauer szerint a *Moszkóviá*ban (más kora újkori kozmográfiákhoz hasonlóan) markánsan jelen van a kereskedelmi ideológia. Lásd Robert Markley: 'The destin'd walls / of *Cambalu*': Milton, China, and the Ambiguities of the East, in Balachandra Rajan – Elizabeth Sauer (eds.): *Milton and the Imperial Vision,* Pittsburgh, Duquesne University Press, 1999, 191–213, 203; Elizabeth Sauer: *Milton, Toleration, and Nationhood,* Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 115–123. Fordításomban következetesen Kínának fordítom a *Cathay* szót, de a jegyzetapparátusban közlöm az eredeti megnevezést is.

párhuzamokkal és ellentétekkel egyaránt szolgáló, s ezért követendő és elvetendő gyakorlatokat egyaránt felmutató mintákat nyújtanak az angolok politikai, gazdasági és vallási én-formálásához.[11] Különösen jó példa erre a Milton által hosszan kibontott Ál-Dmitrij-epizód, amelyet több angol drámaszerző is feldolgozott a tizenhetedik század elején, s amely ezáltal a lázadás egyik emblematikus történetévé vált a korabeli Angliában (és Nyugat-Európa más részein is).[12]

A *Moszkóvia* utolsó fejezete az angol–orosz diplomáciai kapcsolatok történetét tekinti át az 1550-es évektől a tizenhetedik század legelejéig. Milton nem törekszik teljességre, érdeklődésének homlokterében a követjárások fontos és látványos pillanatai állnak: a fogadások, az uralkodóval folytatott tárgyalások, illetve a követek viszontagságos útjai. A követségek céljáról és az általuk elért eredményekről nem sok szó esik, annál nyomatékosabban jelenik meg az angol követek helytállása a gyakran barátságtalan, sőt rosszhiszemű orosz hivatalnokokkal, illetve magával az uralkodóval szemben. Bár a Stuart uralkodók az 1600-as évek első évtizedeiben folyamatosan igyekeztek fenntartani az Oroszországgal való diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat, Milton az I. Jakab király által 1604-ben indított, Sir Thomas Smith által vezetett követség leírásával zárja a fejezetet.[13]

11 Daryl W. Palmer: *Writing Russia in the Age of Shakespeare,* London, Routledge, 2016, *passim*. A nyugati Moszkóvia-képről általában lásd Szvák Gyula: *Moszkóvia és a Nyugat,* Budapest, Magvető, 1988; és Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században,* Budapest, Ruszisztikai Intézet, 2002.

12 Ervin C. Brody: *The Demetrius Legend and Its Literary Treatment in the Age of the Baroque,* Rutherford, Fairleigh Dickinson University Press, 1972.

13 Az orosz–angol kapcsolatok az angol polgárháború és a protektorátus időszakában (1640–1660) megfeneklettek, s bár a restauráció után II. Károly igyekezett felújítani a jó viszonyt, a Moszkvai Társaság nem tudta visszaszerezni korábbi kereskedelmi előjogait. Lásd Inna Lubimenko – D. Ès Lres: Anglo-Russian Relations during the First English Revolution, *Transactions of the Royal Historical Society,* vol. 11, 1928/December, 39–59.

Ez tehát nagy vonalakban a *Moszkóvia* szerkezete. Már e rövid összefoglaló alapján is világos, hogy Milton e művében valóban „sok figyelemre méltó, de […] szétszórva heverő" dolgot foglalt „egyetlen áttekintésbe" – amint ezt a szerzői előszóban megjegyzi. De vajon mi volt a konkrét célja ezzel az áttekintéssel, és ennek megfelelően besorolható-e bármilyen műfajba a mű? Milyen elvek alapján és milyen módszerekkel kivonatolta a forrásait? Mik azok a tematikus vagy stíluselemek, amelyektől kifejezetten „miltonivá" válik a szöveg, és hogyan kapcsolódik a *Moszkóvia* az életmű más darabjaihoz? Az ezekre a kérdésekre adható válaszokat nagyban befolyásolja az, hogy Milton életének melyik szakaszában keletkezett a mű, ezért először érdemes áttekintenünk a *Moszkóvia* datálásával kapcsolatban felmerült főbb nehézségeket.

A miltoni előszót követő kiadói hirdetés szerint „a szerző a saját kezével írta [a művet], mielőtt elveszítette a látását, és valamikor a halála előtt úgy rendelkezett, hogy nyomtassák ki". Ez alapján a *Moszkóvia* 1652 (Milton teljes vakságának beállta) előtt keletkezett, s legfeljebb némi igazításon ment keresztül az 1670-es években, amikor Milton előkészítette nyomtatásra. Ebben az időben, Milton utolsó éveiben keletkezhetett az előszó, amelyben a szerző arról vall, hogy „sok évvel ezelőtt, amikor nem volt más dolg[a]", kezdett a mű megírásába, de „egyéb ügyek megakadályozták", hogy a benne foglaltaknál „tovább is menje[n]". A kérdés tehát az, hogy mikor volt 1652 előtt olyan időszak Milton karrierjében, amikor megengedhette magának, hogy elmélyüljön az Oroszországgal kapcsolatos angol beszámolók tanulmányozásában.

Ha a szabad időre (vagy: egyéb elfoglaltságok hiányára) való szerzői hivatkozás nem kora újkori közhely,[14] akkor csak néhány olyan időszakot találhatunk Milton életében 1652 előtt,

14 Lásd pl. Thomas Hobbes előszavát a Homérosz-fordításához: Eric Nelson (ed.): *Thomas Hobbes: Translations of Homer,* 1–2, Oxford, Clarendon, 2008, 1:xcix.

amelyek alkalmat adhattak a *Moszkóvia* megalkotására. James Holly Hanford és Lloyd E. Berry szerint ilyen periódust alkotnak az ún. „hortoni évek", amikor a cambridge-i tanulmányait befejező fiatal Milton kb. 1635-től 1638-ig (itáliai utazásáig) szülei hortoni házában élt, és idejét önszorgalomból tanulással és művelődéssel töltötte.[15] John Shawcross ezzel szemben a Milton helyesírásában megfigyelhető változásokra alapozva 1642 és 1644 közé teszi a mű keletkezését, míg Barbara Lewalski és Nicholas von Maltzahn az 1647 nyarától 1648-ig tartó időszakra, amikor Milton csendes és eseménytelen életet élt, miután a Barbicanben levő házából egy kisebb, High Holborn-i házba költözött.[16] Tény, hogy a Miltonnal szoros ismeretséget ápoló Samuel Hartlibtól fennmaradt egy 1648 júniusában vagy júliusában kelt feljegyzés, mely szerint „[Theodore Haak arról tudósított, hogy] Milton nemcsak Anglia egyetemes történetét írja, hanem kivonatolja Purchas összes kötetét is".[17] Amennyiben a Purchas-kivonatot a *Moszkóviá*val, „Anglia egyetemes történetét" pedig az ekkortájt elkezdett, ám csak 1670-ben kiadott *History of Britain*nel [Britannia története] azonosítjuk, akkor

15 James Holly Hanford: *A Milton Handbook,* New York, Appleton–Century–Crofts, 1946, 129; Lloyd E. Berry: Giles Fletcher, the Elder, and Milton's A Brief History of Moscovia, *The Review of English Studies,* vol. 11, 1960/42, 150–156. A hortoni évek „alkotói magányáról" meghonosodott elképzeléseket a közelmúltban jelentősen árnyalták a Milton családdal és Milton hortoni tevékenységeivel kapcsolatban előkerült archív anyagok, lásd Edward Jones (ed.): *Young Milton: The Emerging Author, 1620–1642,* Oxford, Oxford University Press, 2013.

16 John T. Shawcross: A Survey of Milton's Prose Works, in Michael Lieb – John T. Shawcross: *Achievements of the Left Hand: Essays on the Prose of John Milton,* Amherst, University of Massachusetts Press, 1974, 291–392, 356–357; Barbara Kiefer Lewalski: *The Life of John Milton. A Critical Biography,* Oxford, Blackwell, 2003, 212; Nicholas von Maltzahn: *Milton's History of Britain: Republican Historiography in the English Revolution,* Oxford, Oxford University Press, 1991, 28–29.

17 Sheffield University Library H50/31/22/21, idézi von Maltzahn: *Milton's History,* 29.

valóban az 1648-as dátum a legvalószínűbb, különösen hogy az 1649-es évtől a kormányzati teendők, az előszóban is említett „egyéb ügyek" miatt nem sok szabadideje maradhatott Miltonnak.[18] Érdemes azonban odafigyelnünk George Parks különvéleményére is, aki nem sok hitelt ad Milton „szabad időre" való hivatkozásának, s a mű befejezését 1649-re, az angol–orosz diplomáciai kapcsolatokban az I. Károly kivégzése miatt kialakult válság időszakára helyezi.[19]

A különböző datálási kísérletek mögött a *Moszkóvia* rendeltetéséről és műfajáról kialakított különböző elképzelések állnak. Az imént idézett Parks például félrevezetőnek tartja a kiadó által adott címet *(Moszkóvia rövid története)*, mivel úgy véli: a szöveg eredetileg olyan, nem publikálásra készült összefoglaló, amelyet Milton a cromwelli kormányzatban való tevékenykedése idején az Oroszországba utazó angol követeknek állított össze.[20] Többen is vannak azonban, akik olyan historiográfiai

18 A *Britannia története* a homályba vesző kezdetektől a normann hódításig tekinti át Nagy-Britannia, de főleg Anglia történetét: Milton sajátosan elegyíti benne a saját korában korszerű, tárgyi emlékekre és megbízható forrásokra alapozó (ún. antikvárius) történetírói szemléletet a meseszerű hagyományok, legendák, mondák idézésével – „ha másért nem, de az angol költők és szónokok hasznára, akik mesterségük révén tudni fogják, hogyan használják ezeket megfelelően". Az antikvárius történetírással kapcsolatban lásd Graham Parry: Milton's *History of Britain* and the Seventeenth Century Antiquarian Scene, *Prose Studies,* vol. 19, 1996/3, 238–246; általánosan magyarul: Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás, *Világosság,* 2009/nyár, 111–125.

19 YP 8:461–462. A király kivégzéséről értesülve Alekszej cár visszavonta az angol kereskedők előjogait és tevékenységüket Arhangelszkre korlátozta. Az angol parlament erről értesülvén úgy határozott, hogy William Hawley-t bízza meg tiltakozó levelük kézbesítésével. Parks szerint Milton műve Hawley-t volt hivatott eligazítani, erre azonban nincs bizonyíték.

20 YP 8:461–464; lásd még George B. Parks: Milton's Moscovia Not History, *Philological Quarterly,* vol. 31, 1952/2, 218–221. 1649-től kezdve több küldöttség is indult Oroszországba, és Milton legalább egy alkalommal levelet is írt a cárnak a cromwelli kormányzat nevében (YP 4:786–787). A *Moszkóvia* lehetséges diplomáciai felhasználásával kapcsolatban a legérdekesebb

vagy geográfiai traktátusnak (vagy esetleg e kettő keverékének) tekintik a *Moszkóviát*, amelyet Milton vélhetőleg pedagógiai céllal írt, s ezért a fent említett Hartlib-feljegyzésre alapozva inkább az 1640-es évekre datálják a keletkezését. Mindezek közül a legszkeptikusabb John Gleason, aki befejezetlen, félbehagyott vállalkozásnak, s jelen állapotában erősen aránytalannak tartja a művet, amely sem a történeti, sem a földrajzi művekkel kapcsolatos kívánalmakat nem teljesíti.[21] J. A. Bryant kevésbé szigorúan ítél, amikor olyan „fiatalkori kísérletről" beszél, amelyben Milton egyszerre érvényesíti a *brevitas* (tömörség) elvét, és igyekszik megfelelni a polübioszi történetírás kívánalmainak (amely a különböző dokumentumok és visszaemlékezések tanulmányozása mellett az alapvető földrajzi információk és politikai események ismertetését is fontosnak

esemény már a restauráció után történt: ez Carlisle grófjának 1664–65-ös utazása Moszkvába, amelyen Milton közeli jó barátja, Andrew Marvell is részt vett – azonban itt sem áll rendelkezésre bizonyíték azzal kapcsolatban, hogy Marvell bármilyen módon foglalkozott volna a művel. A közelmúltban Chester Dunning érvelt amellett, hogy az 1662-ben kiadott *Rarities of Russia* [Oroszországi ritkaságok] című anonim pamflet valójában a *Moszkóvia* „elveszett fejezeteit" tartalmazza, s hogy ennek a pamfletnek a kiadását maga Marvell intézte el a restauráció után elhallga(tta)tott Milton számára. Lásd Chester Dunning: Lost Chapters of John Milton's Moscovia, *Canadian-American Slavic Studies,* vol. 45, 2011/2, 133–161; és The Rarities of Russia (1662): A Pamphlet Ghostwritten by John Milton, *Canadian-American Slavic Studies,* vol. 47, 2013/3, 347–367. A *Rarities of Russia* (melynek Dunning a teljes szövegét közli) valóban érdekes mű, azonban kevéssé tartom valószínűnek, hogy Milton akár még egy név nélkül kiadott művében is eltűrte volna a következő mondatot II. Károlyról – és legkevésbé a szöveg zárómondatának, ahol jelenleg áll: „[he] sat in great State, environed with the Nobility, as the Sun with stars: the Glory of his friends, the envy of his foes, and the wonder of the world" (ott ült [a király] nagy méltóságban, körülvéve nemeseivel, mint a Nap a csillagokkal: barátai dicsőségére, ellenségei irigységére, s a világ csodálatára).

21 John B. Gleason: The Nature of Milton's *Moscovia, Studies in Philology,* vol. 61, 1964/4, 640–649.

tartotta).[22] Sukanya Dasgupta hasonlóképpen történeti műnek tartja a *Moszkóviát*, amely azonban inkább a történetírás cicerói felfogása alapján erkölcsileg tanulságos, követésre méltó példákat mutat fel, s így közvetíti Milton republikánus felfogását.[23] Milton előszava azonban nem történeti, hanem földrajzi műről beszél: ezt fontolja meg Sharon Eytan, aki szerint a *Moszkóvia* elsősorban geográfiai értekezés, azonban több is annál, hiszen a tényeket a teremtő képzelet segítségével kiegészítve egyszerre jeleníti és erősíti meg Milton angol és európai identitását és „olyan földrajzi vizsgálódást folytat le, amelyet nem kizárólag a birodalmi nyereségvágy motivál".[24] Tény, hogy Milton az ötödik fejezet legelején, az Oroszországban indított korai angol expedíciók kapcsán határozottan elítéli az angol kereskedők haszonlesését, mindazonáltal fontosnak tartja, hogy tudósítson ezekről az utakról, hiszen „az ilyen vállalkozások révén nem kevés hasznos ismerethez juthatunk a természetről és más megfigyelések is napvilágra kerülnek, minthogy rossz események is gyakran jó következményekkel járnak". Richard Bedford helyesen állapítja meg, hogy a fenti kijelentés – utazással és felfedezéssel kapcsolatos kontextusát figyelembe véve – „magának az *Elveszett Paradicsom*nak is hangzatos, előremutató mottója"

22 Lásd Polübiosz 12.25. Joseph Allen Bryant: Milton and the Art of History: A Study of Two Influences on *A Brief History of Moscovia, Philological Quarterly,* vol. 29, 1950/1, 15–30, 20, 22.

23 Sukanya Dasgupta: Confused Anarchy and the late civil broils: The Politics of Genre in Milton's Histories, *Prague Journal of English Studies,* vol. 9, 2020/1, 9–32. A történetírás cicerói felfogásáról lásd Szekeres Csilla: Cicero és a történetírás törvényei, *Ókor,* 15. évf., 2016/3, 65–68. Milton történelemszemlélete sokat változott élete folyamán: a restauráció utáni időszakban már jóval szkeptikusabb a történelmi események vagy a nagy személyiségek példázatos erejével kapcsolatban: erre a legszemléletesebb példa az *Elveszett Paradicsom* 9. énekének az invokációja (9.13–41). Lásd Irene Samuel: Milton and the Ancients on the Writing of History, *Milton Studies,* vol. 2, 1970/1, 131–148.

24 Sharon Eytan: Eastern Imaginings: Milton's Moscovia and Beyond, *The European Legacy,* vol. 17, 2012/3, 367–376, 368, 375.

lehetne, hiszen az „bukott világ ismerős működésére” és benne „az emberiség kockázatos kalandokkal teli útjára” is utalhat.[25] Fontos azonban látnunk azt is, hogy Milton ebben a mondatban – minden morális megfontolása mellett, vagy akár azok ellenére is – az elfogulatlan tudományos ismeretszerzés fontosságát hangsúlyozza. Ez utóbbi szempontból a *Moszkóvia* jól illeszkedik Milton kifejezetten előremutató pedagógiai programjába, amit éppen az 1640-es években dolgozott ki (lásd különösen az 1644-ben kiadott *Of Education* [A nevelésről] című művét),[26] s amelyben mind a történelem, mind a földrajz tanulmányozása hangsúlyos szerepet kap. Ezért is érvel amellett Angelica Duran, hogy a *Moszkóvia* olyan pedagógiai célzatú „kultúrföldrajzi” értekezés, amely a csaknem két évtizeddel később alapított Royal Society publikációira jellemző módszerrel gyűjti össze és mutatja be az Oroszországról elérhető tudást.[27]

Akár földrajzi, akár történeti műnek fogjuk fel a *Moszkóviá*t, szembetűnő, hogy a Miltonra ható különböző antik és humanista hagyományok mellett jelen vannak a szövegben az Oroszországgal és az oroszokkal kapcsolatos, kevésbé emelkedett és elmélyült 17. századi angol előítéletek és sztereotípiák is. M. S. Anderson mutatott rá, hogy míg az Erzsébet-korban (a 16. század végén) az angolok kulturális tudása Oroszországról minden más nyugat-európai országét megelőzte, a 17. század derekára

25 Richard D. Bedford: Milton's Journeys North: *A Brief History of Moscovia* and *Paradise Lost, Renaissance Studies,* vol. 7, 1993/1, 71–85, 76.

26 Az *Of Education* részleteit közli magyar fordításban a Szenczi Miklós által szerkesztett *Milton, az angol forradalom tükre* című antológia.

27 Angelica Duran: First and Last Fruits of Education: The Companion Poems, Epistola, and Educational Prose Works, in uő (ed.): *A Concise Companion to Milton,* Oxford, Blackwell, 2007, 59–77, 74. Duran arra is rámutat, hogy Milton 1673-ban újra kiadja az *Of Education*t, és ugyanebben az időszakban más olyan művek is megjelennek tőle, amelyeket felhasználhatott az 1640-es évek elején magántanítói tevékenységében (pl. a *History of Britain*, az *Accedence Commenc't Grammar* vagy az *Art of Logic;* Duran: *First and Last Fruits,* 72). A *Moszkóvia* ennek a sorozatnak lehet az utolsó darabja.

már inkább az oroszokkal szembeni fölényes közöny és a tudatlanságból származó megvetés vált általánossá (részben a polgárháború miatti diplomáciai bonyodalmak és az így megnehezült kereskedelmi kapcsolatok következményeképpen).[28] Milton természetesen nem tartozott az átlaghoz, de még így is bőven találunk a *Moszkóvia* szövegében olyan kitételeket, miszerint Oroszország „Európa legészakibb civilizáltnak *tartott* területe" (kiemelés tőlem), az orosz szerzetesek „tanulatlanok" és „iszákosok," az oroszok „nem [...] igazán szenvedhetik a tanult emberek társaságát", „a legszorosabb barátságaikat az ivócimboráikkal tartják fenn" és „nagy fecsegők, hazudozók, talpnyalók és alakoskodók", stb. Ezek a negatív vélemények részben Milton forrásaiból származnak, de ha tágabb kontextusukat nézzük, akkor betudhatóak annak is, hogy Milton korában – a jelenkorhoz hasonlóan – igen nehéz volt biztos, ellenőrzött értesülésekhez jutni az orosz viszonyokkal kapcsolatban. A *fake news,* az álhírek terjesztése már a kora újkorban akadályozta és zavarta az információáramlást. Ahogy egy Oroszországról író angol szerző 1708-ban megjegyzi: „a világon a legnehezebb dolog az igazság és a hamisság elkülönítése azon a vidéken".[29]

Fontos azonban látnunk azt is, hogy bár a fentiekhez hasonló, bizalmatlan vagy egyenesen rosszindulatú vélekedések felfelbukkannak a *Moszkóvia* szövegében Oroszország és az oroszok kapcsán, Milton néhány jelentős téma esetében tudatosan próbál megszabadulni korának előítéletességétől. Ezeknek a témáknak egy részénél nyilvánvaló Milton személyes érintettsége: például amikor kitér az oroszországi válási szokásokra, vagy megjegyzi, hogy az újonnan elfoglalt szibériai területeken

28 M. S. Anderson: English Views of Russia in the 17th Century, *The Slavonic and East European Review,* vol. 33, 1954/80, 140–160, 158–160. Ennek a tudatlanságnak az egyik jele, hogy a korabeli angol szerzők legtöbbje (ideértve Miltont is) nem érti az orosz nyelv jelenségeit, pl. az apai nevek használatát.

29 Idézi Anderson: *English Views,* 158.

az oroszok „senkit nem kényszerítenek a vallás gyakorlására”.[30] A leginkább szembeszökő ilyen motívum azonban a cári és általában az uralkodói hatalom megítélése, amely nemcsak személyesen Milton, de az egész kor számára központi kérdés volt. Az Oroszországgal kapcsolatos kora újkori nyugati sztereotípiák egyike szerint az orosz cár zsarnokként uralkodott, alattvalói pedig rabszolgaként viselték magukat.[31] Ha azt várnánk, hogy Milton reflexszerűen követi és reprodukálja ezeket a nézeteket, a *Moszkóvia* szövege ránk cáfol: amint Matthey Binney is bemutatja két frissen megjelent tanulmányában: Milton legfontosabb kijelentései a cárról (pl. „A cárnak korlátlan hatalma van.”) és az angol–orosz kapcsolatokról sokkal összetettebbek a korabeli előítéleteknél. Binney szerint Milton „olyan etikai és politikai indíttatású elbeszélést ad elő, amely egyszerre mutatja meg az állam erősségeit és gyengeségeit”, emellett bőséges példákkal illusztrálja az (arisztotelészi értelemben felfogott) jó és a rossz kormányzást. Milton ezáltal nemcsak a kortárs angol vezetőket, intézményeket és politikai gyakorlatokat bírálta, hanem egyúttal meg is előlegezte az orosz cár 18. századi, döntően pozitív angol ábrázolásait.[32] De még ha nem is mélyülünk el a kora újkori politikaelméletekben, a *Moszkóvia* olvasóiként nyilvánvalóvá válik, hogy Milton sokrétűen és sokféleképpen jeleníti meg

30 Milton magánéletében központi kérdés volt a váláshoz való jog, miután Mary Powell-lel kötött házassága egy időre megromlott. Nézeteit 1643 és 1645 között több röpiratban adta elő (ezekből szemelvényeket közöl Szenczi Miklós a *Milton, az angol forradalom tükre* című kötetben). Hasonlóképpen, élete előrehaladtával egyre fontosabbá vált számára a lelkiismereti szabadság, s a vallás mindenfajta intézményesült formájával szemben gyanúval viseltetett.

31 Gondoljunk csak Sir Philip Sidney *Astrophil és Stella* című szonettciklusára, amelyben a „slave-born Muscovite” kifejezés szerepel (Kiss Zsuzsánna fordításában: „rabnak szült orosz”).

32 Matthew W. Binney: Russia as ‘Pattern or Example’: John Milton’s *A Brief History of Moscovia* (1682), *Prose Studies,* vol. 42, 2021/2, 150–176. Lásd még uő: John Milton’s *A Brief History of Moscovia* (1682): Aristotelian Virtue and Reproach of the Past, *Philological Quarterly,* vol. 100, 2021/2, 135–160.

az orosz uralkodókat, s elbeszélése a gyanakvás vagy akár a szörnyülködés sematikus elemei mellett olykor némi csodálatról is árulkodik. Ez a sok szempontúság az angol–orosz kapcsolatok leírásában is érvényesül: a Kuzma Minyin-féle felkelés leírása például egyértelműen Milton királyellenes forradalmi prózájának szókészletét idézi, amikor a „nép beleegyezését" vagy a hadvezér „megválasztását" említi, de Milton azt is hozzáteszi a történethez, hogy végül „részben Jakab király közbenjárására sikerült" az oroszok és a lengyelek között békét kötni.[33]

A *Moszkóvia* politika- és diplomáciatörténeti részei éppen a miltoni elbeszélés eme komplexitása miatt válnak emlékezetessé. A Milton forrásaiban (Hakluytnál és Purchasnél) összegyűjtött rendkívül különböző, olykor meglehetősen szűklátókörű előítéletekről árulkodó, moralizáló vagy (Hakluyt és Purchas minden erőfeszítésre ellenére) strukturálatlan és szószátyár történetek helyett itt valóban egy rövid beszámolót találunk, amely „egyetlen áttekintésbe" foglalja mindazt, ami az angolok számára Oroszországgal kapcsolatban fontos és érdekes lehetett a 17. század elején.[34] Milton radikálisan sűríti, összefoglalja, és több szempontból is egységesíti ezeket a széttartó és gyakran terjengős beszámolókat, figyel az egyes történetekben rejlő drámai lehetőségekre és a jellemekre.[35] Ennek eredményeképpen egyforma súllyal esik latba az események történeti hűsége és szimbolikus jelentősége: az orosz történelem tablói és az Oroszországba küldött angol követségek történetei emblematikus jelentőséget nyernek, és minden explicit erkölcsi tanításnál jobban közvetítik szerzőjük jellegzetesen protestáns világképét.[36]

33 Lásd R. D. Bedford: Jodocus Crull and Milton's *A Brief History of Moscovia, The Review of English Studies,* vol. 47, 1996/186, 207–211, 211.

34 Hakluyt módszerével kapcsolatban lásd Nandini Das: Richard Hakluyt, in Andrew Hadfield (ed.): *English Prose 1500–1640,* Oxford, Oxford University Press, 2013, 292–309.

35 A *Moszkóviá*ban megjelenő különböző sűrítési és szerkesztési technikákat részletesen elemzi Cawley: *Milton's Literary Craftsmanship.*

36 Lásd Bedford: *Milton's Journeys North,* 77–80.

Cawley-nak az a kijelentése, hogy „Milton korának az egyetlen olyan költője, aki nem felejtette el a megelőző évszázad nagyszerű felfedezőit", a felfedezések vélelmezett „nagyszerűségét" illetően igencsak vitatható, hiszen a *Moszkóvia* ötödik fejezetének bevezetőjében maga Milton is meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik ezekről a kereskedelmi vállalkozásokról.[37] Az azonban kétségtelen tény, hogy a *Moszkóviá*ban elbeszélt történetek éppen Milton költői tehetsége miatt válnak igazán eklatánssá.

De nem csupán az orosz történelmet és az angol követjárásokat tárgyaló fejezetek feszültséggel teli jelenetei árulkodnak arról, hogy a *Moszkóviá*t a tizenhetedik század egyik legnagyobb költője és prózaművésze írta. Sokan észrevették már, hogy a műben bemutatott világ több ponton is kapcsolatba hozható a Milton késői költeményeiben megjelenített tájakkal és helyzetekkel.[38] Az *Elveszett Paradicsom* hasonlataiban és katalógusaiban számos utalást találunk a távoli oroszországi, szibériai és kínai tájakra, a tatárok ott is fenyegető barbár erőként tűnnek fel, Milton Sátánja (akinek a mennybeli palotája Északon épült fel) pedig nem nélkülözi némelyik cár despotikus vonásait.[39] Hasonlóképpen, a *Moszkóvia* pompás cári fogadásai, az etnográfiai, történeti és földrajzi információkat egymásra montírozó tablók vagy a mű visszafogott befejezése az angol követ „kellemes és könnyű" hazaútjával könnyen eszünkbe juttathatja a *Visszanyert Paradicsom* második énekének lakomajelenetét, a harmadik és a negyedik ének nagy panorámáit vagy a rövid

37 Robert Ralston Cawley: *Milton and the Literature of Travel,* Princeton, Princeton University Press, 1951, 60.

38 Milton (angol és latin nyelvű) korai költészetének földrajzi horizontját még a (klasszikus és kora újkori) mediterráneum és a Brit-szigetek töltik be.

39 Lásd pl. *Elveszett Paradicsom* 1.351–352; 2.1–5; 5.724–726; 10.695–700; 11.394–395. Az *Elveszett Paradicsom*mal való párhuzamokat részletesen tárgyalja: Bedford: *Milton's Journey North;* a tatárokra való utalásokkal kapcsolatban lásd Eric B. Song: *Dominion Undeserved: Milton and the Perils of Creation,* Ithaca, Cornell University Press, 2013, 17–44.

eposz csendes lezárását.[40] Vajon az Oroszországgal kapcsolatos vizsgálódások afféle előtanulmányai voltak ezeknek a nagy hatású műveknek? Vagy a fent említett párhuzamok inkább arról árulkodnak, hogy Miltont egész élete során ugyanazok a dolgok foglalkoztatták?

Nem kell azonban egészen az *Elveszett* vagy *Visszanyert Paradicsom*ig elmennünk ahhoz, hogy a *Moszkóvia* sajátos művészi erejét megismerjük. Az olvasás során mindvégig érzékelhetjük, hogy Milton valóban „élvezettel követte végig” (ahogy maga is jelzi a mű előszavában) a messzi oroszországi és ázsiai tájakról tudósító utazókat. S mivel Milton személyében kivételes táj-, helyzet- és jellemábrázoló tehetségről van szó, ránk is mély benyomást tesz mindaz, ami az ő képzeletét erősen megragadja. Példaként említhetjük erre a művet átszövő színes „etnográfiai” leírásokat. Az Oroszország északnyugati részére indított angol utakról szóló 16. századi beszámolók gyakran az ún. „első kapcsolatfelvétel” *(first contact)* szókészletével és szimbolikájával érzékeltetik a helyi orosz lakosság és az angolok közötti radikális kulturális különbség megnyilvánulásait.[41] Miltont bizonyára lenyűgözték ezek a tudósítások – hiszen egész életében érdeklődött az egzotikum, a kulturális különbségek, valamint általában a civilizáció hatásaitól mentes, „primitív” létállapotok iránt –, s ezért előszeretettel tarkítja elbeszélését érdekfeszítő ismeretekkel az orosz köznép vagy a szamojédek és a tunguzok életviteléről és szokásairól. De hasonló figyelemről és képzelőerőről tesznek tanúságot a pompás lakomák és ceremóniák élénk leírásai, a természeti környezet, az oroszországi tájak fenségének sugalmazása (pl. az erdők vagy a sziklák között futó folyók említésével), a hideg éghajlati viszonyok részletezése vagy az angolok számára ismeretlen állatokról (pl. a rozsomákról, a rozmárról vagy bizonyos cetfajtákról) való tu-

40 Lásd pl. *Visszanyert Paradicsom* 2.337–367; 3.275–343; 4.39–105, 636–639.

41 Melanie Perreault: *Early English Encounters in Russia, West Africa, and the Americas, 1530–1614,* Lewiston, Edwin Mellen Press, 2004, 4–13.

dósítások.[42] Már a mű felütéséből világossá válik, hogy a *Moszkóvia* szerzőjét a tudományos ismeretközlés szándéka mellett művészi ambíciók is hajtották: a Dvina torkolatában fekvő Rózsa-sziget leírása az alapvető földrajzi tények közlése mellett a természet szépségét és a hosszú északi tél zordságát is megmutatja, valamennyire ismerőssé szelídítve a távoli, idegen tájat egy idilli helyszínen álló angol kereskedőház képével:

> Az öböl túloldalán, az apátsággal szemben található a Rózsa-sziget, tele sötét rózsaszín és piros rózsákkal, ibolyákkal és vad rozmaringgal. A sziget kerülete 7 vagy 8 mérföld: május közepe táján eltűnik róla a hó, miután két hónapon át olvadt, majd 14 nap alatt kiszárad a föld, s egy hónapon belül már térdig ér a fű. Szeptember után visszatér a fagy és a hó, amely egy méter mély is lehet. A szigeten van egy ház, amit az angolok építettek egy szép, tiszta vizű forrás mellett.

Ezt a miniatűr tájképet megismerve nem csodálkozhatunk, hogy a *Moszkóvia* megihlette Leonyid Martinov orosz költőt,[43] aki *Az ihlet vakja* című versében állít emléket Milton láttató erejének, és egyenesen azt sugallja, hogy csak a sajátos miltoni látásmód és nyelvezet – amely az *Elveszett Paradicsom*ban teljesedett ki – képes a fagyos északi táj megjelenítésére:

42 Milton életművében az *Elveszett Paradicsom* után talán a *Moszkóviá*ban találjuk a legtöbb állatokra való utalást. Ezek többnyire Milton természettudományos érdeklődésének köszönhetően kerültek be a szövegbe, egy részüknél azonban nem zárhatjuk ki azt, hogy szimbolikus vagy emblematikus jelentőségük is van. A Milton műveiben megjelenő állatokkal kapcsolatban lásd Karen Edwards *Milton's Reformed Animals: An Early Modern Bestiary* című cikksorozatát a *Milton Quarterly*ben (2005–2007).

43 Leonyid Nyikolajevics Martinov (1905–1980) költő, műfordító (Petőfi verseinek tolmácsolója, ezért Kiskőrösön mellszobra is van). Verseinek nagy része Sztálin halála után jelent meg. Magyarra többek között Illyés Gyula is fordította műveit.

Az ihlet vakja

A Dvina-torkolatnál,
ahol az angolok lehorgonyoztak,
egy kolostor állott, amit fából ácsoltanak,
meg csupaikon templom, mit hosszú lángjaikon gyertyák bekormoztak,
s hozzá éppen húsz szerzetes,
természetes, hogy részeges, együgyű, hanyag.

S az öbölben, ó Istenem, a Rózsa-sziget szemben,
bíbor és piros rózsák tengere ragyog,
és violás és dús fű, de ha elérkezik szeptember,
már havazik és elfagy itt minden,
yardnyi magas a hó és dermesztenek fagyok,

a fagyok, a fagyok! . . .

Moszkoviának leírását ekként kezdé John Milton,
az ihlet vakja, s képei pontosak:
senki se tudta ehhez a tájhoz méltón
láttatni – csak a vak.
Mintha maga utazna Iván cárhoz a szánon,
s mit neki Chancellor, Bowes, Fletcher, a hóba halt sík –
hiszen tolmácsa maga a Démon, délkörökön röpíti a Démon

a Jeges-tengertől
egészen
Kercsig!

(Veress Miklós fordítása)[44]

44 Megjelent: *Nagyvilág,* 30. évf., 1985/5, 732.

Martinov verse a *Nagyvilág*ban a szöveghez fűzött magyarázó kommentár nélkül jelent meg, és ez arra enged következtetni, hogy a korabeli magyar közönséget nem érte meglepetésként, hogy az *Elveszett Paradicsom* szerzője olyan, meglehetősen szokatlan tárgyú művet is írt, mint a *Moszkóvia rövid története.*[45] Valóban: a *Világirodalmi lexikon* 1982-es kiadású 8. kötetének Milton-szócikke (írta: Szentmihályi Szabó Péter)[46] megemlíti a *Moszkóviá*t, de ha kicsit korábbra visszatekintünk, azt találjuk, hogy az 1975-ben megjelent, Szenczi Miklós által szerkesztett *Milton, az angol forradalom tükre* című antológia két részletet is közöl a mű negyedik és ötödik fejezetéből Dávidházi Péter fordításában (*Fjodor cár koronázása* és *Angol követ Borisz Godunov udvarában* címmel).[47] Ez a két részlet ráadásul hangsúlyos helyen, az antológia legvégén foglal helyet, terjedelmében pedig átlagos hosszúságúnak mondható a Milton egyéb prózai műveiből közölt szemelvényekhez képest (együtt hat nyomtatott oldalt tesznek ki). Szenczi a szöveghez fűzött rövid jegyzetben ismerteti a *Moszkóvia* szerkezetét, a részletek kiválasztását azzal indokolva, hogy „mind a koronázás, mind a követfogadás leírása alkalmat adott Miltonnak a festői részletekben, barokk pompában való gyönyörködésre”.[48] Szenczinek és Dávidházinak köszönhetően tehát a magyar olvasók már a múlt század hetvenes éveitől kezdve bepillantást nyerhettek a *Moszkóviá*ba: ha

45 Ezt támasztja alá az is, hogy az idézett *Nagyvilág*-számban Veress Miklós bevezető jegyzete sem említi külön a *Moszkóviá*t – hanem mintegy evidenciának tekinti a szöveg létét és ismeretét.

46 Király István és Szerdahelyi István (szerk.): *Világirodalmi Lexikon*, 8. kötet, Budapest, Akadémiai, 1982, 411.

47 Erről a kötetről és Szenczi Miltonnal kapcsolatos munkásságáról általában lásd Péti Miklós: *Paradise from Behind the Iron Curtain: Reading, Translating and Staging Milton in Communist Hungary,* London, UCL Press, 2022, 90–120.

48 Szenczi (szerk.): *Milton, az angol forradalom tükre*, 167.

nem is az egész mű tekintetében reprezentatív, de mindenképpen gondosan kiválasztott és remekül fordított részletekben.[49] Jelen fordítás a *Moszkóvia* teljes szövegét közli, s így remélhetőleg alkalmat ad arra, hogy a hazai olvasóközönség új szempontok alapján is értelmezhesse a művet.

Péti Miklós

49 Arról, hogy ezeknek a részleteknek a kiemelése mennyiben tükrözi a hetvenes évek szocialista kultúrpolitikáját, lásd Péti Miklós: A London–Budapest–Moszkva-tengely: Szenczi Miklós Milton *Moszkóviá*járól, *Orpheus Noster,* 15. évf., 2023/4, 55–64. Szenczi angolul és oroszul is publikált a *Moszkóviá*ról, s tanulmányát – a hatvanas-hetvenes években alkotó, keleti blokkból származó anglista esetében szinte kivételes módon – mindmáig hivatkozzák a *Moszkóvia* angol–amerikai értelmezéseiben. Lásd Miklós Szenczi: Milton o Rosszij, in N. Berkov – A. Sz. Busmin – V. M. Zsirmunszkij: *Russzko-jevropejszije lityeraturnije szvjazi,* Moszkva–Leningrád, Nauka, 1966, 284–292. Miklós Szenczi: Milton on Russia, *The New Hungarian Quarterly,* vol. 25, 1967/8, 177–182. A két tanulmány szövege megegyezik. Szenczi mind az antológiában, mind tanulmányában részletesen tárgyalja a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található, jelen kötetben is reprodukált 17. századi festményt a cári követfogadásról (lásd a 90–91. oldalon).

Radnóti Klára

MILTON *MOSZKÓVIÁ*JA AZ EURÓPAI IRODALOMBAN ÉS FOGADTATÁSA OROSZORSZÁGBAN

Oroszország helye a világban régóta kutatott-vitatott téma, az utóbbi időkben azonban a Moszkva-központú állam múltja, jelene, jövője mindenkit foglalkoztató kérdéssé vált. Magától értetődik, hogy a „keleti blokk" felbomlása az 1990-es évek elején, majd az azt követő politikai események azoknak is ráirányították a figyelmét Oroszországra, akiket korábban egyáltalán nem érdekelt az orosz történelem „egyetemessége és különössége". Senkit nem hagy hidegen a probléma, főleg nem az Ukrajnában 2022 februárja óta zajló háború kitörése óta, hiszen ez a mindennapi életünkre is hatással van; a Moszkvával kapcsolatos hírek, magyarázatok, az Európában dúló háború jó ideje uralják a sajtót, a közbeszédet, a napi híreket felfokozott várakozással követik az emberek. A haditudósításokon, a gazdasági élet hírein, a politikai elemzők következtetésein túl, úgy vélem, érdeklődésre tarthat számot a magyar nyelven most először megjelenő rövid mű is, amit a 17. századi angol irodalom meghatározó alakja, John Milton, a költőként ismert, ám államférfiként is jelentős gondolkodó írt Moszkóviáról. A magát Cromwell mellett elkötelező politikus rövid írása csak halála után jelent meg, a maga korában különösebb feltűnést nem keltett, önállóan mindössze egyszer adták ki Angliában (London, 1682). Mégis, mint a korai angol–orosz kapcsolatokat, Oroszországot ismertető írást érdemes elhelyezni a Moszkóvia és a Nyugat kapcsolatát taglaló irodalomban, utánanézni, miért is érezte szükségesnek (a később Madáchra is nagy hatást gyakor-

ló) *Elveszett paradicsom* költője, hogy összegezze az Angliában elérhető ismereteket Moszkóviáról.

Európa nyugati felében az első híradások erről a távoli vidékről a 15. század vége felé kezdtek terjedni, nagyjából egy időben a nagy földrajzi felfedezésekkel és az oszmán-török hódítók megjelenésével Európa keleti végein. Ebben nagy szerepe volt a könyvnyomtatásnak is, hiszen a szórványos hírek, követi jelentések korábban csak egy rendkívül szűk kör számára voltak elérhetők, s az esetlegesen egy-egy állami okmánytárban kéziratban megtalálható művek tartalma nem juthatott el a tágabb közönséghez, nem befolyásolhatta a közvéleményt. A szélesebb publikum Marco Polo (1254–1224) híres útleírásából informálódhatott először, ami 1484–1490 között jelent meg nyomtatásban Itáliában. A 13. századi kereskedő pár mondattal intézte el utazásai során szerzett tapasztalatait Oroszföldről: ecsetelte a kegyetlenül hideg tél borzalmait és a moszkoviták részegeskedésre való hajlamát. Ezzel megadta az alaphangját az Oroszországról szóló híradásoknak – ez a két toposz állandósult, minden Oroszországot megjárt szerző művében szerepel. Nagyjából ugyanekkor jelent meg Ambrogio Contarininek (1429–1499), a velencei köztársaság perzsa sahhoz küldött követének *Utazás Perzsiába* című írása, aki hazaútján vetődött el Moszkvába, s írta meg a signoriának tapasztalatait.[1] Valamivel később látott napvilágot Matthias Michowia (1457–1523) traktátusa[2] Kelet-Európa földrajzi viszonyairól, benne egy rövid eligazítással Oroszországról – bár az első kiadást betiltották, mégis kora bestsellere lett: négy nyelven összesen tizenhat kiadást ért meg a 16. században. Matthias Michowia ismerte és felhasználta a történészként és diplomataként is tevékeny humanista tudós,

1 Ambrogio Contarini: *Questo e il Viazo de misier Ambrosio Contarin ambassador de la illustrissima Signoria de Venezia al Signor Uxuncassam Re de Persia*, Venetiae, 1487.

2 Matthias Michowia: *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europeana et de contentis in eis*, Cracovia, 1517.

a krakkói egyetemen végzett Jan Długosz (1415–1480) munkáit, és sokat merített az ő kéziratban terjedő írásából a szlávok korai történetéről (Długosz írása viszont csak a 17. században jelent meg nyomtatásban).[3]

Ahogy láttuk, elsőként kereskedők, tudósok, diplomaták fogtak tollat, hogy informálják megbízóikat, társaikat. Köztük nincs éles válaszfal, hiszen a politikusok jó része egyházi ember volt, csakúgy, mint a tudósok nagy része, a kereskedőket pedig gyakran diplomáciai feladatokkal, uralkodói megbízással küldték a távoli országokba. A humanista műveltségű tudósok célja az volt, hogy összegezzék a korábban felhalmozott ismereteket. A világ megismerésének igényével minden távoli tájról, a nagy földrajzi felfedezésekről, így Moszkóviáról is jelentek meg írások. A világot leíró tudósokra jellemző leginkább, hogy az antik auktoroknál olvasottakat elegyítik a friss híradásokkal, kritika és gátlás nélkül másolják a korábbi szerzők műveit (a plagizálás ekkor még ismeretlen fogalom, a korábbi információk ismétlése bevett gyakorlat, és csak azt mutatja, hogy a szerző milyen enciklopédikus tudással rendelkezik), így időnként írásaikban a valóság keveredik a fantasztikummal. A világot járó kereskedők általában korrektebb információkkal szolgálnak, ők kevésbé rugaszkodnak el a valóságtól, praktikus ismereteket akarnak közölni. Köztük az első időszakban az itáliaiaké a főszerep, a 16. század második felétől viszont az angolok veszik át helyüket.

Az első teljes egészében Oroszországnak szentelt műveket diplomaták írták. Ioannes Fabri (1478–1541) ugyan soha nem járt Oroszországban, viszont Ferdinánd főherceg megbízásából meginterjúvolta III. Vaszilij nagyfejedelem Spanyolhonba kül-

3 *Historia Polonica Ioannis Dlugossi seu Longini canonici Cracoviensis. In tres tomos digesta*, autoritate et sumptibus Herbulti Dobromilska edita, Dobromili in officina Ioannis Szeligae, 1615. Ekkor csak az első három kötet jelenhetett meg az orosz krónikákat is felhasználó műnek, majd ezt is betiltották. Lásd Ю. А. Лимонов: *Культурные связи России с европейскими странами в XV-XVII вв,* Ленинград, Наука, 1978, 8–9.

dött követeit, s ezt kiegészítette korábbi olvasmányélményeivel.[4] Paolo Giovio (1483–1552), Lombardia püspöke Fabrihoz hasonlóan III. Vaszilij követétől szerezte ismereteit.[5] Alberto Campense (1490–1542) – aki VI. Adorján, VII. Kelemen és III. Pál pápát is szolgálta – sem kereste fel Moszkóviát: ő apjától és fivérétől kapta az információkat, akik kereskedőként töltöttek ott hosszú időt.[6] Természetesen a művelt egyházi férfiak tájékozottak voltak a korabeli szakirodalomban is: az ókori szerzőkön (Sztrabón, Ptolemaiosz) túl Matthias Michowia művét is tanulmányozták. Alberto Campense, Johannes Fabri és Paolo Giovio nem az Európára egyébként jellemző újdonságok iránti érdeklődést akarta kielégíteni írásaival. Műveiknek határozottan politikai célja volt, s a politikai aktualitás miatt kerültek írásaik olyan gyorsan nyomdába és a nagyközönség elé.

Konstantinápoly eleste (1453) után élet-halál kérdése volt az oszmán birodalom elleni küzdelem. Ennek megszervezésével a római pápa – a keresztény Európa feje – próbálkozott meg. Miután az orosz állam nagyjából egy időben jelent meg Európában a törökkel, a fenyegetett itáliai államok és a pápaság – mint keresztény államban, Bizánc örökösében – természetes szövetségest látott benne, szemben a hitetlenekkel. Itália kereskedő államait érzékenyen érintette az oszmán-török térhódítás.

4 Ioannes Fabri*: Ad Serenissimum principem Ferdinandum Archiducem Austriae, Moscovitarum iuxta mare glaciale religio,* a D. Ioanne Fabri aedita, Bázel, 1526.

5 *Pauli Iovii Novocomensis Libellus de legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Pontificum maximum, in qua situs regionis antiquis incognitus, religio gentis, mores et causeae legationes fidelissime referuntur*, Róma, 1525.

6 *Lettera d'Alberto Campense, che scrivo al beatissimo padre Clement VII intorno alle cose di Moscovia e dello stato de Moscoviti et como quanta facilita si redurrebbero alla ubedienza della Santa Chiesa Romana*, Venetiae, 1543. (Ugyan nyomtatásban csak 1543-ban jelent meg, de 1523 körül keletkezett, és diplomaták számára hozzáférhető volt.)

A pogány török a kereskedelemben is vetélytárssá vált, lefölözte a földközi-tengeri áruforgalom hasznát, a török terjeszkedés fenyegette a levantei kereskedelemből korábban meggazdagodó észak-itáliai városállamokat, ezzel párhuzamosan a gazdasági életben az Atlanti-óceán partjai váltak egyre fontosabbá. Az itáliai kereskedővárosok minden követ megmozgattak, hogy korábbi vezető szerepüket visszaszerezzék. Ugyanebben az időben nyugaton egyre többen bírálták a katolikus egyházat, szálltak szembe a pápai tekintéllyel, egyre szélesebb körben terjedtek a reformáció tanai. A sokszoros veszéllyel szemben támaszt kereső katolikus diplomaták Moszkóviában vélték felfedezni a potenciális segítséget, így aztán, mint a vallási tisztaság megtestesítőjét, az igaz kereszténység támaszát, Európa védőbástyáját, a nagy és erős államot ábrázolták írásaikban. Egy idealizált, katonailag nagyon erős, vallási téren feddhetetlen, nagy kiterjedésű, népes birodalom képét sugalmazták a katolikus nyugat vezetőinek, egy olyan országét, amelyiknek csupán egy kis biztatásra van szüksége ahhoz, hogy alávesse magát a pápai akaratnak, s kardját a kereszténység ellenségei ellen fordítsa. Ebben a megközelítésben persze valószínűleg az orosz követeknek is volt szerepe, akik uralkodójuk, országuk presztízsét azzal is igyekeztek emelni, hogy az őket faggató diplomaták kérdéseire némileg tódítottak, a valóságos helyzetnél szebb képet rajzoltak. Oroszországban viszont a külföldieket szigorú felügyelet alatt tartották, ahogy egyikőjük megfogalmazta, „tisztes rabságban”[7]: nem érintkezhettek a helyiekkel, nem mozoghattak az országban szabadon, voltaképpen annyit láttak, amennyit kísérőik engedtek számukra. Ezért beszámolóikat sokkal kevesebb személyes tapasztalatra alapozva fogalmazhatták meg, mint

7 Антонио Поссевино: *Исторические сочинения о Росссии XVI в.*, перевод, вступительная статья и комментарии Л. Н. Годовиковой, Москва, Изд-во Моск. ун-та, 1983, 205.

amennyi szükséges lett volna a valóban reális képhez, így információikat a tévedések, félreértések lehetősége miatt erős kritikával kell szemlélnünk.

Mindennek következtében a moszkvai segítségre ácsingózó hatalmak reményei illuzórikusnak mutatkoztak: a 15–16. századi Oroszország uralkodóinak minden energiáját lekötötte a tatár függőség végleges felszámolása, az orosznak tartott földek egybegyűjtése, az állami egység megteremtése, ennek következtében a hirtelen megnőtt állam igazgatásának, védelmének megszervezése, a balti-tengeri kijárat megszerzése, bekapcsolódás a kereskedelembe, a nemzetközi életbe, az ország elmaradottságának megszüntetése. Már az itt felsoroltak is túl soknak bizonyultak, így Oroszország a tárgyalt korszakban az oszmán állammal végig békés kapcsolatokat igyekezett fenntartani. Ami pedig a római katolikus anyaszentegyházhoz való csatlakozást, a skizma megszüntetését illeti, az is csak vágyálom maradt. Az autokefál orosz ortodox egyháznak semmilyen érdeke nem fűződött a római pápa primátusának elismeréséhez, a közös hit emlegetése az orosz uralkodók részéről csak politikai cselfogás volt. A pravoszláv egyház a latin hitűek ellen konzekvensen ellenszenvet táplált, eretneknek tartotta a katolikusokat, akiket minél távolabb akart tartani saját nyájától. Értelmezésében Konstantinápoly a ferrara-firenzei uniós zsinat (1438–1439) cikkelyeinek elfogadásával latin eretnekségbe esett, így oszmán uralom alá kerülése Isten büntetése. Bukása után Moszkvára hárul a keresztény világ védelme, az orosz lett Isten választott népe, a hit és az összes ortodox védelmezője. Ennek az elméletnek a kikristályosodását Filofej szerzetes *Levél a rossz napokról és órákról* (másként: *Levél a csillagjósok ellen*) című levelében olvashatjuk.[8] Ebben fogalmazódik meg a „Moszkva – harmadik

8 Filofej (szerzetes): Levél a rossz napokról és órákról, *Aetas,* 1995/3, 127–136. (Jegyzetek: Filippov Szergej, Sisák Gábor.)

Róma”-elmélet,[9] amelyben az is benne foglaltatik, hogy az orosz uralkodó, mint a „harmadik Róma” ura, szintén császár. Bár hivatalosan III. Iván (1440–1505) még nem vette fel a cári címet, Filofej már cárnak titulálja, mivel – mint Róma örökösének – neki is jár a császári, azaz cári cím. Eszerint az orosz állam mind politikai, mind vallási téren Bizánc örökösének vallotta magát. Nyugaton akkor nő nagyot III. Iván respektusa, amikor 1472-ben – valószínűleg pápai kezdeményezésre – feleségül veszi az utolsó, törökök által elűzött bizánci császár unokahúgát, Szofja (Zoé) Palailogoszt. Ettől kezdve Moszkóviát Nyugaton is a bizánci birodalom törvényes örökösének tekintik. Igaz, a házasságkötéssel Moszkóvia egyáltalán nem közeledett a katolikus egyházhoz, és a törökellenes fellépésre sem került sor, ahogy ezt a pápai udvarban remélték. A házasság azonban mégis közelítette Moszkóviát Európa nyugatabbi részéhez: sok itáliai mesterember, korábban Itáliában élő görög előkelő telepedett le Moszkvában – az itt megtelepedő itáliai építészek keze nyomát dicsérik a Kreml épületei, s ettől kezdve többé-kevésbé rendszeres a kapcsolattartás az orosz állam és a Nyugat között. A tárgyalt időszakban az orosz külpolitikának két jól meghatározható célja van: egyrészt a nyugati irányú terjeszkedés (az „orosz földek” begyűjtése ürügyén) – emiatt bonyolódik hosszú háborúkba a lengyel–litván és a svéd állammal; másrészt a technikai lemaradás megszüntetése – ezért toboroz külföldi mesterembereket. A szomszédos államok egyre jobban tartottak az erősödő orosz államtól, így minden eszközzel próbálták elszigetelni, távol tartani a nyugati újításoktól. A Német-római Császárság és a pápaság egyre nagyobb figyelemmel követte az északkeleti birodalom lépéseit, miközben egymással is versengtek,

9 Lásd Н. В. Синицына: *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.),* Москва, Индрик, 1998; Filippov Szergej: „Támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol.” Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban, *Aetas,* 1995/3, 5–31.

ki tudja inkább befolyásolni az orosz külpolitikát. Ezért vállalja magára a litvánok és oroszok közti közvetítést a császár, s így kerül Moszkvába követként Sigismund Herberstein (1486–1566), akinek Oroszország-leírása[10] századokra meghatározza Európa Oroszország-képét. Szintén békeközvetítőként tárgyal IV. Ivánnal a livóniai háború alatt Antonio Possevino (1533–1611) pápai legátus, aki továbbfinomítja ezt a képet, és megcáfolja azt a korábbi irományokban általános véleményt, mely szerint a nyugatról terjedő reformációval szemben a jámbor, istenfélő pravoszlávok – akikkel könnyű a pápa főségét elismertetni – a katolikus egyház igazi támaszai.

Ha végignézzük, mit írnak Oroszországról az idők folyamán, azt látjuk, hogy a szerzők a legkorábbi időktől kezdve merítenek egymás munkáiból. Így van ezzel Sigismund Herberstein is, aki 1516–1518-ban és 1526–1527-ben járt III. Vaszilij birodalmában a Habsburgok követeként, s 1549-ben jelentette meg utazásairól írt könyvét *Rerum Moscoviticarum Commentarii* címmel. Könyvében már ő maga is felsorolja forrásait, Nicolaus Cusanus és Anton Wied térképét, Paolo Giovio, Ioannes Fabri műveit, Matthias Michowia értekezését, Alberto Campense levelét és Sebastianus Münster kozmográfiáját.[11] A krajnai születésű, szláv környezetben felnövő diplomata ráadásul értett oroszul, így lényegesen több információhoz juthatott Oroszországban, mint a tolmácsoknak kiszolgáltatott idegenek. Utazásai során részletes feljegyzéseket készített, első útja alkalmával orosz évkönyvekhez is hozzájutott, de később is folyamatosan nyomon követte az oroszországi eseményeket. Feljegyzéseihez széles körben hozzá lehetett jutni: a bécsi kiadás után műve csak a 16. század-

10 Első kiadása: *Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain, Neyperg & Guettenhag,* Viennae, 1549.

11 Сигизмунд Герберштейн: *Записки о Московии,* Москва, Изд-во Моск. ун-та, 1988, 55.

ban hatszor jelent meg latinul, ötször németül, kétszer olaszul, egyszer angolul és egyszer még cseh fordításban is.[12] Herberstein munkája hosszú ideig nagyon népszerű, a Moszkóviába utazók „kötelező olvasmánya", egy olyan alapmű, amelyet minden későbbi Oroszországról író szerző felhasznált. Így van ezzel az Oroszországról szóló irodalom másik 16. századi óriása, Antonio Possevino is. A jezsuita diplomata a hosszúra nyúló livóniai háborúk következtében XIII. Gergely pápa követeként lépett orosz földre 1581-ben, hogy elősegítse IV. Iván (1530–1584) és Báthory István béketárgyalásait – s titkos megbízatása szerint IV. Ivánt vonja be egy törökellenes ligába, valamint terelje vissza a katolikus anyaszentegyház kebelébe. Dacára az alapos felkészülésnek, Possevino a titkos küldetésnek nem tudott megfelelni. Viszont úgy adta közre jelentését 1584-ben a jezsuita rend évkönyvében,[13] hogy minden passzusnál feltüntette forrásait, sőt, forráskritikát alkalmazott. A nagy műveltségű jezsuita szerzetes felkészültsége, teológiai kérdésekben való jártassága miatt műve mintegy összegzi a korábbi szerzők munkáit, kritizál, értékel, így aztán elődeinél egy jobban kidolgozott, árnyaltabb, valósághűbb képet nyújt az orosz államról.

Hiába azonban a lelkiismeretes, tudományos igénnyel írott beszámolók többszöri kiadása, a különféle kozmográfiák, térképek híradásai, az antik szerzők újbóli felfedezése, a politikai és kereskedelmi érdekeltség, a visszafogottabb, tárgyilagosabb, egy-egy kérdéskört alaposabban elemző „tudományos" értekezések, az Oroszországot megjárt utazók, diplomaták beszámolói csupán egy szűk művelt réteg olvasmányai lehettek, a szélesebb közönséghez nem jutottak el. Nem úgy, mint a livóniai háborúk (1558–1583) időszakában megjelenő ún. „moszkovita

12 Uo., 374.

13 *Annae litterae Societatis Iesu anni MDLXXXII ad Patres et Fratres eiusdem Societatis*, Romae, 1584, 226–272.

röpiratok”. Ezek az általában nyolcoldalas, illusztrált „újságok” az azonnali tájékoztatás, véleményformálás, befolyásolás, sőt, szórakoztatás igényével készültek. A fenyegető ellenséget mutatták be, nem a hitelességre helyezték a hangsúlyt, az érzelmekre hatottak. A sajtó úgy ábrázolta az oroszokat, hogy felhasználta a korábban jól bevált és Európában közismert kliséket a pogány törökökről, s ezeket húzta a moszkovitákra is, hogy lejárassa őket. Ez a harsány, igénytelen sajtó hatott Európa nyugati felében leginkább a közvélekedésre. Az orosz fogságba esettek sanyarú sorsukat ecsetelik, az orosz földön időnként szép karriert befutó kalandorok akár önmaguk igazolására is rettenetes képet festenek IV. Iván (aki a „groznij”, azaz félelmetes, rettegett, kegyetlen melléknevet kapja kortársaitól) államáról. Az európai közvéleményben tehát IV. Iván uralkodásától (moszkvai nagyfejedelem 1533-tól, cárrá koronázzák 1547-ben) kezdve egyre sötétebb a Moszkóvia-kép, és ez az ellenséges kép rögzül a köztudatban. IV. Ivánt ruházzák fel az emberfeletti gonoszság ismérveivel, ő lesz a zsarnok – s egyben az orosz ember – mintaképe, országa pedig a gonosz birodalma, az Európát fenyegető rém megtestesítője.

Az első időszak pozitív, jóindulatú ábrázolásai – melyeknek célja az oroszok bevonása a török elleni harcokba, illetve katolizálásuk – a livóniai háború idején homályosultak el a lengyel–litván szerzők gyűlölettől fröcsögő híradásai mögött. Ekkor már meglehetősen sok tollforgató ember került közelebbi ismeretségbe az orosz viszonyokkal, így aránylag sok információ jutott el nyugatra IV. Iván belpolitikájáról, az opricsnyináról,[14] az Oroszországban dúló terrorról. A Moszkóviával állandó harcban álló, fenyegetett szomszédos területek szerzői Oroszországot

14 Opricsnyina: 1565–1572/73 között a cár (ekkor IV. Iván) közvetlen irányítása alá rendelt országfél, ahol csak a megbízhatónak tartott birtokosok maradhattak meg, a többit kitelepítették, ezzel is védve a cárt a vélt és valós belső ellenségtől. 1575–1576-ban újra kitelepítésekre kerül sor, így ezt nevezhetjük az opricsnyina „második kiadásának”.

mint a kegyetlenség, barbárság honát festik le, az oroszokat a kereszténység ősellenségének állítják be.

A 16. század második felének objektívebb írásai leginkább angol utazók nevéhez fűződnek. Az angol kereskedők a mesés kelet felé keresnek új utat, és észak felé indulnak szerencsét próbálni. 1553-ban nagyszabású expedíciót szerveznek az új és eddig ismeretlen királyságok felfedezésére, a Kínába vezető tengeri út megtalálására. Három hajót indítanak útra, ebből kettő egy óriási viharban eltűnik a Jeges-tengeren, a harmadik – az Edward Bonaventura nevű – viszont Richard Chancellor (1521? – 1556) kapitánnyal a fedélzetén eljut a Dvina deltájába. Chancellor innen Holmogorin át utazik Moszkvába, s kereskedelmi ügynökként minden lényegeset feljegyez a jelentősebb városokról. Írását Clement Adams önti végleges formába, s egészíti ki a Moszkvai Társaság alapítására vonatkozó részletekkel.[15] Az angol–orosz kapcsolatok első szakaszának legjelentősebb krónikása Anthony Jenkinson (1529–1611),[16] aki többször is megfordult Moszkóviában. Ő is Ázsiába akart eljutni, s bár megkapta az engedélyt az orosz földeken való átutazásra, a nomádok közti állandó háborúk miatt vissza kellett fordulnia, nem jutott el Bukharába. Ha utazóként nem is koronázta siker erőfeszítéseit, diplomataként annál többet ért el. Olyan engedményeket járt ki az orosz uralkodónál, amelyek az angol kereskedőket kiváltságos helyzetbe juttatták. Az angol kereskedelmi társaság monopóliumot kapott a vámmentes kereskedelemre, az angol kalmárok vámmentesen üzletelhettek orosz földön Perzsiával és Közép-Ázsiával is, a városokban kereskedelmi telepeket hozhattak létre, amelyek autonómiát kaptak. Sokkal kedvezőbb volt a helyzetük, mint az orosz kupeceknek. Ugyan-

15 1589-ben jelenik meg először: Clement Adams – Richard Chancellor: *The Voyage of Richard Chanceler Pilote major, the first discoverer by sea of the Kingdom of Muscovia. Anno 1553*, London, Hakluyt, 1589.

16 *The first voyage made by Master Anthonie Jenkinson, from the Citie of London toward the land of Russia, begun the twelth day of May, in the yeere 1557.*

akkor ez az állapot nem tartott hosszú ideig, mert nagyon gyorsan egy rendkívül kellemetlen vetélytárs jelent meg a színen: Hollandia – a 17. század pedig már a holland fölény korszaka.

Chancellor „felfedezése” után egyre-másra jelennek meg az angol szerzők írásai Hakluyt *Principal Navigations*-jében. Richard Hakluyt (1555–1616), az Oxfordban végzett geográfus, pap és diplomata megszállottan gyűjtötte az utazással foglalkozó műveket, közérdeklődésre számot tartó gyűjteménye több kiadást is megért.[17] Munkáját a szintén klerikus Samuel Purchas (1577–1626) folytatta, akinek négykötetes kiadványa merít egyrészt elődje munkájából, másrészt új dokumentumokat is közöl.[18]

A közreadott források nem terjednek ki minden részletre, leginkább Európa északkeleti részének földrajzáról informálnak. Jól nyomon követhető rajtuk, hogyan bővültek a földrajzi ismeretek erről a vidékről. Más szerzők arról tudósítanak, hogyan viszonyul az orosz kormányzat az angol kereskedelemhez, csupa hasznos információt közölnek. Ugyanakkor az is kiderül, hogy a szerzők többnyire ismerték Herberstein dolgozatát, és kölcsönöztek is tőle műveikben. A téma szakértői szerint az angol Moszkóvia-kép is Herbersteinen alapul. Ezt meggyőzően mutatja pl. Sir Thomas Randolph (I. Erzsébet angol királynő

17 *The Principall navigations, voyages and discoveries of the English nation, made by se or Over Land, to the most remote and farthest distant Quarters.* By Richard Hakluyt Master of Artes, and Student sometime of Christ-Church in Oxford, Vol. I–II, London, 1589. 1598–1600-ban újra kiadták, ekkor már háromkötetes, a harmadik kiadása pedig: *Hakluyt's Collection of the early voyages, travels and discoveries of the English nation,* Vol. 1–5, London, 1805–1815.

18 *Purchas his pilgrimage. Or Relations of the vvorld and the religions obserued in all ages and places discouered, from the Creation vnto this present.* London, Printed by William Stansby for Henrie Fetherstone, and are to be sold at his shoppe in Pauls Church-yard at the signe of the Rose, 1613; 1614).

IV. Ivánhoz küldött követe) titkárának, George Turberville-nek egy küldeménye, amelyben 1568–1569. évi oroszországi utazásáról azt írja számunkra ismeretlen barátjának, hogy ha esze van, akkor inkább otthon marad, de ha mégis kíváncsi az oroszokra, akkor „[f]ordulj Sigismundus könyvéhez, aki a teljes igazságot elmondja neked. Hosszú idők után ő elsőként ment követségbe ama barbár királyhoz a lengyelek ügyében, és minden szempontból igaz jelentést adott. Néki ajánlom magamat, könnyítené meg tollam kínját, és végül kívánok néked minden jót és búcsúzom" – fejezi be verses levelét (az angol eredetiben 12 és 14 szótagos jambikus sorok váltakoznak).[19] Az angolok között Moszkóviáról a legátfogóbb művet Giles Fletcher (1548–1611) írta[20] – szintén Herberstein nyomán, azzal a különbséggel, hogy ő nem említi a kölcsönzést. A 17. századi leírások legismertebbje a lipcsei születésű Adam Olearius (1599–1671) nevéhez fűződik, aki Giles Fletcherhez hasonlóan némileg kibővítette, korszerűsítette a már korában kialakult Moszkóvia-képet.[21]

A 17. században már nagyon sok írás jelenik meg az oroszokról, az orosz államról.[22] Az orosz szolgálatba szegődött zsoldosok, odavetődött kalandorok, szerencselovagok, diplomaták, kereskedők visszaemlékezései, útleírásai, jelentései gyökeresen

19 Turberville költeményei 1587-ben jelennek meg nyomtatásban. George Turberville: Verse Letters from Russia, in *Rude and Barbarous Kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers,* Madison, Milwaukee – London, University of Wisconsin Press, 1968, 74.

20 Giles Fletcher: *Of the Russe common wealth. Or, Maner of gouernement of the Russe emperour, (commonly called the Emperour of Moskouia) with the manners, and fashions of the people of that countrey.* London, Printed by T. D. for Thomas Charde, 1591.

21 Engel Pál (szerk.): *Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába*, Budapest, Gondolat, 1969.

22 Lásd erről az adatokat: Marshall Poe: *Foreign Descriptions of Muscovy. An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources,* Columbus, Ohio, Slavica Publishers, 1995.

új, az előzőknek ellentmondó véleményt nem formálnak. Ha némileg árnyalják is a 16. század végére kialakult képet, azon jelentősen nem változtatnak, egy már jól kitaposott ösvényen haladnak.[23]

A nagy John Milton (1608–1674) az elsőként említett diplomatákhoz hasonlóan úgy írt Moszkóviáról, hogy soha nem járt ott. Művének előszava szerint egy átfogó, összegző képet akart adni a Moszkva-központú államról. Okulva a korábbi szerzők munkáiból, úgy törekedett a teljességre, hogy egyrészt hasznos tudással vértezze fel, másrészt szórakoztassa is az olvasót, s mindeközben ne vesszen bele a jelentéktelen részletekbe, ne ismételjen öncélúan sehová sem vezető hosszú történeteket. Az öt fejezetre tagolt értekezés első része a hagyományokat követve földrajzi leírást ad, s röviden informál az ország politikai berendezkedéséről, a cári hatalomról, az ország katonai erejéről, az egyházról, a helyi szokásokról. A következő rész a szamojédekről, Szibériáról szól, az északi népekről, a harmadik fejezet ugyanezt folytatja, a Kínába vezető és oly nagyon áhított vízi út lehetőségéről értekezik. A negyedik fejezetet Oroszország történetének szentelte Ruriktól Mihail Fjodorovicsig, az első Romanov-dinasztiabeli uralkodóig, az utolsó részt pedig az orosz–angol kapcsolatoknak.

Angliában a 16. században felértékelődött Oroszország szerepe, úgy is, mint kereskedelmi partner, úgy is, mint a kelet felé vezető kereskedelmi útvonal, így a diplomáciai kapcsolatok is intenzívebbé váltak. Az Oroszországgal kapcsolatos információknak megnőtt a gyakorlati jelentősége.

Az angol–orosz viszony alfája és ómegája a kereskedelem volt. Az oroszországi kapcsolatok olyan fontosnak bizonyultak, hogy az angol kereskedők társaságot alapítottak a haszon kiaknázá-

23 Az eddigiekről részletesen, jegyzetekkel, bibliográfiával: Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a 15–16. században,* Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2002.

sára. A Moszkvai Társaság alapításától (1555) fogva fontos szerepet játszott az angol kereskedelemben. Moszkóvia nem volt terra incognita az angolok számára, mint ahogy ezt a számos nyomtatásban megjelent kiadvány is mutatja. Ugyanakkor az oroszok is gyűjtötték az információkat – a Külügyi Hivatalban (Külügyi Prikázban)[24] lefordítják az uralkodó és tanácsosai számára a külföldi újságokat – ezeket a kéziratos hírleveleket nevezik *vesztyi-kuranti*nak, s az idegenbe küldött követek is részletesen jelentenek a hivatal vezetőinek mindenről, amit külhonban tapasztalnak.

A Moszkvai Társaság az angol érdekeket igyekezett érvényesíteni orosz földön, és ez a társaság képviselte az angol uralkodót is. Az angolok Oroszországból szerezték be a hajóépítéshez szükséges nyersanyagokat (van, aki még a Nagy Armada legyőzését [1588] is a jó minőségű orosz hajóköteleknek tulajdonítja!), ezen túl a szőrme, viasz, len, méz kereskedelme szintén számottevő. Az orosz nyersanyagokért cserébe az angolok fegyvert, luxuscikkeket szállítanak, Skóciából is érkeznek ide ágyúöntő mesterek. Az északi úton, Arhangelszken keresztül érkezik orosz földre az itáliai kelme, a selyem, a damaszt – angol, majd egyre gyakrabban holland hajókon.[25] Az angol kereskedők korábban említett privilégiumait az magyarázza, hogy orosz oldalról azt remélik, angol segítséggel megkerülhetik az ellenséges szomszédokat, akik igyekeznek elzárni a versenytársként jelentkező

24 Prikáz: kormányszék, állami intézményként a Külügyi Hivatal 1549-től létezik, minden külföldiekkel kapcsolatos ügyet ez intéz. Részletesen lásd Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 60–69.

25 И. С. Шаркова: *Россия и Италия: торговые отношения XV – первой четверти XVIII в.*, Ленинград, Наука, 1981; Рита Мадзеи: Итальянские шелка в России во второй половине XVII века. Продукция Лукки на Архангельской ярмарке, in *Русский Сборник. Исследования по истории России, том XXIV. Московия в свидетельствах иноземцев,* Отв. сост. тома И. В. Дубровский, Москва, Модест Колеров, 2018, 519–568.

orosz államot a technikai újdonságoktól. Az angolok törekvéseit, még ha az uralkodó követeként is jelentek meg a moszkvai udvarban, mindig a gazdasági érdekek diktálják – IV. Ivánt viszont főképp politikai megfontolások vezetik. Ő Anglia fegyveres támogatását próbálta kicsikarni a balti-tengeri kijárat megszerzéséhez, politikai szövetségest keresett. Ezt nem sikerült elérni, ugyanakkor az angol kereskedők privilégiumai ellen folyamatosan tiltakoztak a háttérbe szorított orosz kalmárok. Ebből következően relatíve bőséges az angol–orosz kapcsolatokkal foglalkozó irodalom.[26] Az északi tengeri út monopóliumát élvező angol kereskedelmi társaság viszont lassan lemaradt az egymással is versengő holland társaságok mögött, akik – bár nem jártak ki maguknak az angolokéhoz hasonló előjogokat – sokkal hatékonyabban működtek. Az angol–orosz diplomáciai kapcsolatokat IV. Iván próbálta elmélyíteni: ahogy a rettegett uralkodó rettegése elhatalmasodott, élete védelmére egy kölcsönös segítségnyújtási egyezményt erőltetett, s végül saját magának is menedéket kért angol földön. Ezt ugyan kölcsönösségi alapon felajánlotta Erzsébetnek is, de az angol uralkodó nem kívánt élni a lehetőséggel. Ugyanígy IV. Iván házassági ajánlatát is visszautasította.[27] IV. Iván azonban komolyan szorgalmazta a házasságkötést egy angol feleséggel. Így került a képbe a ki-

26 Lásd Samuel H. Baron: The Muscovy Company, the Muscovite merchants and the problem of reciprocity in Russian foreign trade, in Samuel H. Baron: *Muscovite Russia. Collected Essays,* London, Variorum Reprints, 1980, 133–155; Paul Dukes – Graeme P. Herd – Jarmo Kotilaine: *Stuarts and Romanovs. The Rise and Fall of Special Relationship,* Dundee, Dundee University Press, 2009.

27 Szvák Gyula: *Moszkóvia és a Nyugat,* Budapest, Magvető, 1988, 87–88. IV. Ivánnak az angol királynőnek tett házassági ajánlatáról csak Jerome Horsey tesz említést: Джером Горсей: Сокращённый рассказ, или Мемориал путешествий, in *Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев*, подготовка текстов, вступ. статья и комментарии Ю. А. Лимонова, Ленинград, Лениздат, 1986, 171.

rálynő távoli rokona, a „királyi vérből” származó Lady Hastings,[28] akit Piszemszkij, IV. Iván Londonba küldött követe, már mint uralkodója hitvesét üdvözölte és tisztelte, mikor bemutatták neki,[29] valamint úgy tudni, tárgyalások folytak a házasságból születendő gyermekek trónöröklési lehetőségeiről is. A házasságból persze nem lett semmi – ugyan nem azért, mert IV. Iván ekkor már (mindent összevetve) a nyolcadik feleségét nyűtte, hanem mert az elhúzódó diszkusszió közben a félelmetes cár elhalálozott.[30]

A kudarcba fulladt tárgyalások azonban korántsem jelentették a hivatalos angol–orosz diplomáciai kapcsolatok mélypontját, ez csak a 17. század derekán következett be. Az angol kereskedőket kedvezményeik miatt ellenszenvvel figyelték a vetélytárs oroszok. Sérelmezték, hogy Anglia nem viszonozza a nekik tett engedményeket, megvádolták az angol kereskedőket, hogy gyenge minőségű árut hoznak Oroszországba, sőt, tiltott áruval – mint például a dohány – kereskednek Oroszországban.[31] IV. Iván rémuralma, az opricsnyina fékevesztett terrorja, a létbizonytalanság a cár alattvalóit nagyon keményen próbára tette – nem véletlen, hogy a félelmetes uralkodó halálakor azt vágják az angol követ fejéhez, hogy: „Meghalt az angol cár!” – s ez esetben az angol jelző szitokszóként értendő.[32] Az idegenellenesség még sokáig jellemző marad (még ha Borisz

28 Uo., 176.

29 Uo., 182–183.

30 М. А. Алпатов: *Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVII вв*, Москва, Наука, 1973, 291–292.

31 Lásd H. Baron: *The Muscovy Company,* 139–146. A dohányzás kapcsán: Oroszországban tiltották a dohány élvezetét; halállal, 1634-től az orrcimpák felvágásával büntették. A tilalmat I. Péter oldotta fel.

32 Ю. В. Толстой: Заметка по поводу статьи господина Полуденского: „Русская история Мильтона”, *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских*, Кн. 3. Отд. 4., 1874, 1–24. Szvák: *Moszkóvia,* 88.

Godunov nyitni is próbál nyugati irányban), az angol kereskedők kivételezett helyzete pedig relatíve gyorsan megszűnik orosz földön. A 17. században Amszterdam világgazdaságban elfoglalt pozíciója, a holland hajózási technika, az egymással is rivalizáló holland kereskedők háttérbe szorították a Moszkvai Társaság némileg elkényelmesedett kereskedőit. A kegyelemdöfést viszont az angol forradalom eseményei, a király kivégzése jelentette. A magát Isten kiválasztottjának tartó, abszolutisztikus módon uralkodó Stuart I. Károly szembekerült az angol parlamenttel, s mind angol, mind skót alattvalói ellene fordultak az angol polgárháborúban, amelyben Oliver Cromwell és a mögötte felsorakozó puritánok (a csonka parlament) 1649-ben köztársasággá nyilvánították Angliát, Károlyt pedig lefejezték. Az angol uralkodó lenyakazásán Alekszej Mihajlovics, a fiatal orosz cár annyira felháborodott, hogy az angol kereskedők privilégiumait mind visszavonta, sőt, tevékenységüket Arhangelszkre korlátozta. A királygyilkosságot nem fogadhatta el egyetlen monarcha sem, így Anglia légüres térbe került. A királypártiak emigrációba vonultak, aktívan politizáltak a királyság visszaállításáért. Moszkvában már 1649-ben megjelentek a későbbi II. Károly követei, akik segítséget kértek az emigráns hadsereg fenntartására. A Romanov-kormányzat eleget is tett a kérésnek.[33] 1650 márciusában Lord Colepeper nem elégedett meg a pénzsegéllyel – politikai tőkét akart kovácsolni Moszkva támogatásából. Ezért úgy jelentette meg „Alekszej cár tiltakozását” (melyben Cromwell rendszere elleni összefogásra biztatta az európai uralkodókat) a sajtóban, mintha maga a cár írta volna az angol köztársaság ellen, holott ő maga volt a szerző, aki ezzel a hamisítvánnyal a köztársasági Anglia és Moszkóvia kapcsolatát akarta még

33 Lásd legutóbb Jan Hennings: *Russia and Courtly Europe. Ritual and Culture of Diplomacy 1648–1725*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 115–122.

inkább ellehetetleníteni.[34] Mindenesetre az angol kereskedelmi társaság soha nem tudta visszaszerezni korábbi pozícióját, sem Cromwell, sem a restaurációt követő angol királyok idején, s az 1667. évi orosz kereskedelmi törvénykönyv már a hazai kereskedelem védelmét irányozta elő.[35]

A történészek úgy vélik, nagyjából ekkor írhatta Milton is Oroszországgal foglalkozó művét. Bár erre egyértelmű bizonyíték nincs, és sok egyéb hipotézis is megállja a helyét,[36] írásának erre az időszakra való datálását elég sok adat és mozzanat valószínűsíti. Többek közt az, hogy 1649 márciusától kezdve Milton volt Oliver Cromwell mellett az „idegen nyelvek titkára". Az idegen nyelvek titkára felelt az angol köztársaság külfölddel folytatott levelezéséért, az ő kezében futott össze minden külfölddel kapcsolatos ügy, mai kifejezéssel élve ő töltötte be a külügyminiszter szerepét. Milton hivatali ideje alatt az emberi jogok, a szabad vallásgyakorlás védelmében írt röpiratokat, emellett mint a külpolitika egyik alakítója, az angol diplomaták munkáját is segítette. Ennek lehet egyik megnyilvánulása az Oroszországról olvasottak összefoglalása egy rövid műben, hogy ezzel hatékonyabbá tegye az angol diplomáciát, hogy praktikusan felkészítse az Oroszországba küldött követeket. Ez esetben a *Moszkóvia rövid történeté*nek összeállítása leginkább hivatali kötelezettségnek fogható fel. Az összegzés igényével megírt traktátus végén Milton feltünteti forrásait is. Tizenkilenc szerzőt sorol fel, akiknek munkái részint Hakluyt, részint Purchas köteteiben jelentek meg. Milton tehát azért kompilált, kivonatolt, s foglalt rendszerbe számára hasznosnak tűnő műveket, hogy

34 Ю. А. Лимонов: Время возникновения „Истории Московии" Джона Мильтона, *Вспомогательные исторические дисциплины,* t. IX., 1979, 139–140.

35 Philip Longworth: *Alexis, Tsar of All the Russias,* London, Martin Secker &Warburg Limited, 1984, 191–192.

36 Lásd erről Péti Miklós utószavát ebben a kötetben.

olvasói egyben jussanak hozzá a lényeges információkhoz. Ezzel a törekvéssel egyáltalán nem állt egyedül, sok diplomata tűzött ki magának hasonló célt. Az eddig említett szerzőkön kívül pl. Daniel Prinz von Buchau (1546–1608), II. Miksa császár IV. Ivánhoz küldött követe is azzal indokolta a követsége idején tapasztaltak közreadását, hogy ugyan Herberstein rég megjelentette Moszkóvia leírását, de az azóta eltelt időben oly sok minden változott, hogy írásában sok újdonságot olvashatnak majd, vessék csak össze a két művet.[37]

Milton azzal kezdi, hogy könyvét saját kezűleg írta, eszerint 1652 előtt, hisz később vaksága miatt ez már nem volt lehetséges, s miután a Moszkvai Társaságot, az angol kereskedők privilegizált helyzetét nem említi, nagy valószínűséggel 1649 júniusa után, azaz miután megfosztották őket korábbi jogaiktól. Colepeper hamisítványáról viszont nem ejt egyetlen szót sem, pedig jól ismerte. Ezek alapján még Colepeper irományának megjelenése előtt állíthatta össze, azaz a *Moszkóvia rövid története* feltehetően 1649 végére, 1650 első felére datálható,[38] de csak mintegy harminc évvel később jelent meg nyomtatásban.

A miltonista amerikai irodalmár, a reneszánsz literatúra szaktekintélye, Barbara Kiefer Lewalski (1931–2018) és Angelica Duran professzor más szempontokat tart lényegesebbnek Milton munkásságának tanulmányozásában a 2000-es évek elején. Ezek alapján Milton jóval korábban, pedagógiai célzattal állította össze munkáját, mikor még földrajzot tanított.[39]

37 Даниил Принц из Бухова: *Начало и возвышенне Московии.* https://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text1.phtml (Letöltés: 2023. december 20.).

38 Лимонов: *Время возникновения «Истории Московии» Джона Мильтона,* 134–141.

39 Barbara Kiefer Lewalski: *The Life of John Milton. A Critical Biography,* Oxford, Blackwell, 2003, 212; Angelica Duran: First and Last Fruits of Education: The Companion Poems, Epistola, and Educational Prose Works, in uő (ed.): *A Concise Companion to Milton,* Oxford, Blackwell, 2007, 59–77, 74.

A követjelentések, naplók, útibeszámolók történeti forrásként való tanulmányozása, Oroszország és a Nyugat viszonyának vizsgálata a 19. században kapott lendületet Oroszországban. Ezeknek a kutatásoknak kiemelkedő alakja volt a moszkvai egyetemen végzett történész, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij (1841–1911), akinek 1865-ben megjelent kötete, a *Külföldiek elbeszélései a Moszkvai Államról,* máig mérföldkőnek számít. A harmincöt forrást elemző, összevető, szintetizáló történész nagyrészt eredeti szövegekből, s csak kisebb részben fordításokból dolgozott. Ez utóbbiak közé tartozott Milton *Moszkóviá*ja, amit Jevgenyij Petrovics Karnovics fordításában olvasott az *Отечественные записки* [Otyecsesztvennije Zapiszki, Hazai Feljegyzések] 1860-ban kiadott 131. kötetében.[40] Még Karnovics fordítása előtt látott napvilágot a *Русский вестник* [Russzkij Vesztnyik, Orosz Közlöny] 1860. áprilisi számában Mihail Petrovics Polugyenszkij (1830–1868) cikke Milton művéről, amelyben részleteket is közöl belőle. Karnovics a fordításhoz írt előszóban azt emeli ki, hogy Milton mindent felhasznált művében, amit honfitársai írtak Oroszországról, így könyve a már vagy száz évre visszanyúló orosz–angol diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok tudományos eredménye. Hasonlóan méltatta Milton értekezését Polugyenszkij is. Ezt a véleményt aztán Jurij Vasziljevics Tolsztoj (1824–1878) kritizálta meg alaposan, ő ugyanis ekkoriban Angliában töltött két évet a 16–19. századi angol–orosz kapcsolatok kutatásával.[41] Mint a témában jártasságot szerzett tollforgató, jegyzeteket fűzött Polugyenszkij cikkéhez – de ezek tizennégy évig kéziratban maradtak, s csak 1875-ben jelentek meg nyomtatásban.

40 В. О. Ключевский: *Сказания иностранцев о Московском государстве,* вступит, статья и комментарии А. Н. Медушевского, Москва, Прометей, 1991, 11, 189, 214.

41 Kutatásainak eredményéről bilingvis kötetet adott ki, melyben 82 levelet közöl eredeti nyelven és orosz fordításban is: *England and Russia. The First Forty Years of Intercourse between England and Russia 1553–1593. Documents collected, copied and edited by George Tolstoy,* St. Petersburg, 1875.

Jurij Tolsztoj lesújtó véleménnyel van Milton művéről. Szerinte semmiféle történeti értéke nincs, nem is érti, hogy a sok nagyszerű angol forrás közül miért kell ezt a kétes, rosszhiszemű spekulációt a nyilvánosság elé tárni, mikor ezt soha nem sorolták az orosz történelem fontos dokumentumai közé. Miután elolvasta az angol eredetit, ez a meggyőződése még erősebb lett. Ugyanakkor oroszra fordítását (amire még 1861-ben sort kerített) nem tartotta feleslegesnek, de mindenképpen jegyzetekkel ellátva, a forrásokkal összevetve. Kéziratát, fordítását lektoráltatta a példának tekintett szlavista professzorral, Oszip Makszimovics Bogyanszkijjal, a Moszkvai Történeti Társaság titkárával – aki 1848-ban Giles Fletcher munkáját fordította oroszra –, és miután ő méltónak találta a Társaság folyóiratában való közlésre, 1875-ben ki is adták a Karnovicsénál lényegesen szabatosabb fordítást.

Jurij Tolsztoj meglehetősen éles nyelvvel kritizálja Miltont és Polugyenszkijt. Félrefordítások, pontatlanságok, tévedések részletes leírását adja a fejezetek sorrendjében, összeveti a különféle források adatait, pontosít. Megadja, hogy az adott szakaszt Milton melyik szerzőtől vette át. Felrója, hogy Milton forrásai már elavultak (pl. a hadsereg tekintetében), illetve gyakran téves adatokat vesz át minden kritika nélkül az angol forráskiadványokból.

Igen sokat foglalkozik a negyedik fejezettel, a moszkvai nagyfejedelmek sorával, utódlásával, amelyet az orosz krónikák alapján ismertet. Fjodornak, IV. Iván fiának cárrá koronázását Jerome Horsey leírását követve, az álcárok korszakát és Mihail Fjodorovics cárrá választását pedig a „skót Gilbert" után írja le. Gilbert a Követi Kormányszék vezetőjének, Afanaszij Vlaszjevnek hívására érkezett 1601-ben Moszkvába, ahol Borisz Godunovot, majd az első Ál-Dmitrijt, Sujszkijt, a tusinói tolvajt, majd Żółkiewski hetmant szolgálta felváltva zsoldosként, mígnem orosz fogságba került. Onnan csak két év múlva, 1617-ben,

Sir John Merrick angol követ kérésére utazhatott vissza Angliába, mégis nagyon gyorsan visszatért orosz földre.[42] Jurij Tolsztoj azt is nehezményezi, hogy a zsoldoskapitány vélhetően izgalmas történeteiből Polugyenszkij semmit nem közöl, ráadásul történészként nem fordít elég figyelmet a pontosságra, hibás dátumokat ad meg. Számára Milton ötödik fejezete a legérdekesebb, és itt tartja leginkább szükségesnek a félreértések tisztázását.

Az angol–orosz kapcsolatok esetében tartja legsúlyosabbnak Milton hiányosságait, úgy véli, szándékosan hallgat el tényeket, munkája rosszhiszemű, készakarva ferdít, s dacára a rendelkezésére álló bőséges anyagnak, olyannak mutatja be az első Romanov uralkodó Oroszországát, mint amilyen az az 1550–1560-as években lehetett.

Ezért aztán elégtétellel jegyzi meg, hogy méltán elfeledett könyvről van szó. Viszont mivel Polugyenszkij egy érdeklődésre számot tartó kivonatot készített belőle, a történészeknek hitelt érdemlő, megbízható forrásokkal kell részletesen összevetni, hogy kiigazítsák, helyére tegyék az általa sugallt képet. Ezt a feladatot vállalta magára Jurij Tolsztoj, ezért készítette el a fordítást és hozzá a jegyzeteket.

Miközben azonban az olvasottságát fitogtatja, avagy szakértelmét bizonygatja, elvész a részletekben, figyelmen kívül hagyja Milton eredeti célját: se nem túl hosszan, se nem túl röviden átfogó ismereteket közölni, példát adni hasonló művek megírásához. Jegyzetei ugyanakkor valóban sokat segítenek az esetleges tévedések megvilágításában, korrigálásában; a témával foglalkozó orosz történészek a mai napig az ő jegyzeteire hivatkoznak, az ő fordítását használják. Már ha használják, Milton *Moszkóviá*ja ugyanis nem keltett feltűnést Oroszországban. Miltont mint az angol irodalom kiemelkedő hatású költőjét, az

42 Mihail cár levele I. Jakab királynak 1617. augusztus 1. Oxford, Ashmolean Museum, No. 1784, fol. 52.

angol polgárháború, az angol polgári forradalom egyik legjelentősebb ideológusát tartják számon, az Oroszországgal foglalkozó összeállítása viszont háttérbe szorult. Az angolok figyelmét sem keltette fel; egyrészt nem közölt új információkat, másrészt valójában egy történeti munka, a múltról szól – őket pedig az aktuális helyzet érdekelte volna, gazdasági érdekeik ugyanis ezt diktálták, főleg Cromwell uralmának idején, mikor gyakorlatilag megszakadtak a korábban rendszeresnek mondható kapcsolatok Oroszországgal. Milton leírása ugyanakkor a történeti földrajz szép példája. Rengeteg információt ad, művében gyakorlatilag végig lehet követni Északkelet-Európa geográfiai leírásának fejlődését. Történeti áttekintést ad, és az ország kultúráját is bemutatja röviden – merthogy ezt is a geográfia részének tekinti. Hiteles képet akar rajzolni, így tartózkodik a csodás elemek ismétlésétől, a különféle babonák leírásától, mikor belefog „Európa legészakibb civilizáltnak tartott területének" ismertetésébe, amelyet angol utazók fedeztek fel elsőként. Miután Milton általános képet akar adni, óhatatlanul tömörít, forrásaiból szabadon válogat, ennek következtében néhol hiányok, kronológiai zavarok, pontatlanságok, szubjektív értelmezések fordulnak elő értekezésében. A negyedik fejezet (az orosz történelemről) egészen lakonikus, nem véletlen, hogy a történészek ebben találják a legtöbb kiegészítenivalót.

Ugyanakkor nem csak a hibáit, hiányait kell látnunk. A feltevés, hogy Cromwell államának külügyekkel foglalkozó hivatalnokait akarta ellátni a számukra szükséges adatokkal az adott politikai szituációban, nagyon megalapozottnak tűnik. Forrásai – bár összesen három gyűjteményes kiadványt használ – a szemtanúk hiteles közlései lennének Milton célkitűzése szerint Oroszországról és az attól keletre eső ismeretlen vidékről. Ugyanakkor a szerzők egy része orosz krónikákból is merít, ami így Miltonnál is megjelenik. Milton összegzése egyszerre tudományos igényű értekezés és praktikus útmutató, végeredményben

egy olyan szintézis, ami az angol irodalomban újdonság: azzal az igénnyel íródott, hogy mindent összegyűjtsön és egybegyúrjon, amit ennek a területnek a kiterjedéséről, klímájáról, népességéről, vallásáról, kultúrájáról tudni lehet. Ezt méltatják az orosz kutatók is, köztük az orosz népkarakterológiával is foglalkozó irodalmárok, akik újabban az irodalomtörténet nagy hiányosságának tartják, hogy Miltonnak ez a műve elkerülte az irodalomtörténészek figyelmét, s korábban csak történészek foglalkoztak vele.[43]

Milton *Moszkóviá*jából eddig magyar nyelven csak néhány részlet volt hozzáférhető Dávidházi Péter fordításában, a teljes művet most először ültették át magyarra. Emiatt a *Moszkóvia rövid története* nem volt jelen a köztudatban. Bár a történeti ruszisztikai irodalomban található néhány utalás az opusra, s Szenczi Miklós is publikált róla,[44] mindeddig csak szűk szakmai körben volt ismert. Igaz, Milton új ismereteket nem közöl, de érdekes összefoglalást ad, az pedig figyelemre méltó, hogyan viszonyul egy angol politikus-író – s általában az angol közvélemény – a 17. században egy távoli, eltérő politikai berendezkedésű országhoz, annak lakóihoz, gazdasági életéhez. Ha a történetileg is érdekes angol öntudat megnyilvánulásaitól el is tekintünk, a Milton-kutatásban ezzel a fordítással új lehetőségek tárulnak fel mind az irodalmárok, irodalomtörténészek, mind pedig a szélesebb olvasóközönség előtt.

Hogy ki mit talál leginkább érdekesnek a traktátusból, mi fogja meg a fantáziáját, milyen összefüggéseket fedez fel akár

43 Елена Николаевна Чернозёмова: *„История Московии" Мильтона. У истоков мифологемы о Русском характере,* 2009. https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-moskovii-miltona-u-istokov-mifologemy-o-russkom-haraktere (Letöltés: 2023. december 20.)

44 Lásd Péti Miklós utószavát. Köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Szenczi Miklós *Milton on Russia* című írására: *The New Hungarian Quarterly,* 1967, 177–183.

Milton más műveihez, akár a népkarakterológiához, vagy bármi máshoz kapcsolódóan, az majd kiderül. Az irodalomtudós Szenczi igen nagyra értékelte a cári fogadások sok apró részletre kiterjedő érzékletes leírását, s ehhez talált egy képi ábrázolást is. Az 1836 óta a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött festmény[45] már régóta ismert, nagy érdeklődést kiváltó, sokak által megfejteni vélt műalkotás. A Nemzeti Múzeum Jankovich Miklós gyűjteményéből vásárolta, mint (Hunyadi) Mátyás király III. Ivánhoz küldött követeinek fogadását ábrázoló képet. Jankovich Jakob Hertel műkereskedőtől vette Bécsben, s provenienciaként az augsburgi Fugger-gyűjteményt jelölte meg (bár ezt utóbb megkérdőjelezték). A későbbi kutatás a képet a 17. század első felére datálta, s a cár előtt tisztelgő követeket hol magyarként (Zalánkeményi Kakas István 1602. évi útjához kötve), hol lengyelként (egy 1606-os lengyel követjárásként – ez utóbbi Alekszej Szergejevics Uvarov [1825–1884] nevéhez fűződik 1874-ben) azonosította. Sem a viseletek, sem az ötvöstárgyak nem adnak biztos támpontot az azonosításhoz, hiszen a kelet-európai előkelők öltözete, hajviselete ezidőtájt nagyon hasonló, az ajándéktárgyak csak típusukban azonosíthatók. A Kreml Granovitaja palotájának dísztermében trónoló uralkodót ennek megfelelően azonosították már az első Romanov cárral is (ez esetben Sir John Meyrick áll a cár előtt, ahogy Szenczi is feltételezte). A képhez a kulcsot a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben őrzött színezett tusrajz adja Philipp Hainhofer (1578–1647) úti jegyzeteit tartalmazó kötetében (HAB Cod. Guelf 23.2. Aug. fol. 2.). Ennek kompozíciója teljesen megegyezik a Nemzeti Múzeum festményéével. A kutatások ezt egy 1606. május 3-án (13-án) lezajlott követfogadás ábrázolásának tartják, eszerint I. Ál-Dmitrijt láthatjuk a kép jobb sarkában, és a lengyel követek naplói alapján még az uralkodó előtt és mellett álló személyeket

45 Lásd a 90–91. oldalon.

is megnevezhetjük. A pontos rajz feltételezi, hogy készítője szemtanúja lehetett az eseménynek, így attribuálják a képet az udvari művésznek, Szymon Boguszowicznak (1575–1648), aki ezt később megfestette, s ez a festmény került a Magyar Nemzeti Múzeumba.[46]

46 А. А. Малыгина: Рисунок приема польского посольства Лжедмитрием I в Грановитой палате 3(13) мая 1606 г. в рукописи из Библиотеки герцога Августа г. Вольфенбюттель (Германия): источниковедческое исследование, *Вестник РГГУ,* том. 24, 2017/3, 50–58; Gödölle Mátyás: Dymitr I Samozwaniec przyjmujacy polska delegacje na moskiewskim Kremlu, in *Swiat polskich wazów. Przestrzen – Ludzie – Sztuka. Katalog wystawy, Zamek królewski w Warszawie,* red. Jacek Zukowski, Warszawa, 2019, 251–253.

FÖLDRAJZI NEVEK KISLEXIKONA

Összeállította: Frey Katalin

A kislexikon a földrajzilag azonosítható helyeket gyűjti össze a Moszkóvia szövegéből. A mitikus vagy nem azonosítható helyekre való utalásokat a fordításhoz kapcsolódó kommentár magyarázza. A kislexikon elkészítéséhez felhasznált forrásmű: Allan H. Gilbert: *A Geographical Dictionary of Milton,* New Haven, Yale University Press, 1919.

Arhangelszk: Város Oroszország északnyugati részén, a Dvina folyó torkolatában.

Arkánia: Lásd Arhangelszk.

Asztrahán: A Volga mentén fekvő orosz nagyváros, körülbelül 100 km-re a Kaszpi-tenger északi partjától.

Beloje Ozero: A Beloje-tó, amelyből – Milton kijelentésével ellentétben – nem a Volga, hanem annak egyik mellékfolyója, a Sekszna folyó ered.

Bukhara: A selyemút mentén fekvő ősi közép-ázsiai város.

Cserkeszföld: Az Észak-Kaukázus és a Fekete-tenger északkeleti vidékén húzódó terület történelmi neve.

Dvina: Folyó Oroszország északnyugati részén, a Fehér-tengerbe ömlik.

Finnmark tartomány: Ma: Finnmark megye, Norvégia legészakibb része.

Harwich: Kikötőváros Anglia keleti partvidékén, Essex megyében.

Helgeland: Norvégia északi részének közvetlenül az északi sarkkör alatti területe.

Holmogori: Oroszországi város Arhangelszktől délkeletre, a Dvina partján.

Hull: Kingston upon Hull, város az angliai Yorkshireben, a Hull és a Humber folyók torkolatában.

Irtis: Az Ob mellékfolyója.

Jaroszlavl: Oroszországi város, Moszkvától körülbelül

250 kilométer távolságra északra.

Jenyiszej: Szibériai folyó, a Kara-tengerbe ömlik.

Jug: Folyó Oroszország északnyugati részén, a Szuhona folyóval összefolyva (Velikij Usztyug városánál) hozza létre a Dvinát.

Kaluga: Város Moszkvától délnyugatra.

Kanyin-fok: A Kanyin-félsziget északnyugati vége, a Fehér-tenger keleti bejárata.

Kazany: Tatárföld fővárosa a Volga mentén.

Káma: A Volga bal oldali mellékfolyója, Tatárföldön ömlik a Volgába.

Kolgujev-sziget: Sziget a Barents-tengerben, a Kanyin-foktól keletre.

Krími tatárföld: A 15. századtól a 18. századig fennálló Krími Tatár Kánság területe.

Ladoga-tó: Európa legnagyobb tava, Oroszország északnyugati részén fekszik.

Lampasz: Település Oroszország északnyugati részén, a Mezeny folyó partján.

Lappföld: Európa legészakibb része, a Skandinávfélszigeten és Oroszország szomszédos területein helyezkedik el.

Lengyelország: A 17. században Lengyelország unióban állt Litvániával, s területe a mai Ukrajna nyugati részére is kiterjedt.

Litvánia: A 13. századtól a 18. század végéig fennálló Litván Nagyfejedelemség.

Livónia: A Balti-tenger keleti partján, a Finn-öböltől délre fekvő régió (a mai Észtország és Lettország területén), nevét a valaha ott élő finnugor lív népről kapta.

Lofoten-szigetek: Norvégiai szigetcsoport az északi sarkkörön.

Malström: Veszélyességéről híres örvényrendszer a norvégiai Lofoten-szigetcsoport közelében.

Mangazeja: Szibériai kereskedőkolónia a 1–17. században, gazdagságáról legendák keringtek. Az oro-

szok, attól félve, hogy angol vagy holland befolyás alá kerül, tiltották a belépést idegenek számára, az 1678-as tűzvész pusztítása után pedig elhagyták.

Mezeny: Város Oroszország északnyugati részén, a Mezeny folyó mentén.

Molgomzia: Lásd Mangazeja.

Naramzij-fok: Valószínűleg a Kara-tengerbe nyúló Jamal-félsziget északi végpontja.

Naramzij-tenger: Valószínűleg a Kara-tenger.

Narva: Város Észtországban, az orosz határon, a 16. században orosz, később svéd fennhatóság alatt volt.

Narym: Város az Ob folyó partján, Tomszk közelében.

Nogaji tatárok földje: A Nogaji Kánság tatár fejedelemség volt a Kaszpi-tengertől északra.

Novgorod: Fontos történelmi jelentőségű orosz város Moszkva és Szentpétervár között.

Nyizsnyij Novgorod: Nagyváros az Oka és a Volga összefolyásánál.

Ob/Obi: Folyó Oroszország ázsiai részén, amely az Altájban ered, és északon az Ob-öbölbe ömlik.

Oka: A Volga jobb oldali mellékfolyója, Nyizsnyij Novgorodnál ömlik a Volgába.

Onyega-tó: Európa második legnagyobb tava, Oroszország északnyugati részén fekszik.

Pecsora (folyó): Folyó Oroszország európai részén, az Urálban ered, a Barents-tengerbe ömlik.

Pecsora (város): Város Oroszország európai felének északkeleti részén (Komiföldön), az Uráltól nyugatra, a Pecsora folyó mentén.

Pecsorai túrzás: A Pecsora torkolatánál a Barents-tengerbe nyúló földnyelv. A körülötte levő víz sekélysége miatt veszélyesnek tartották a hajósok.

Pereszlavl: Város (ma: Pereszlavl-Zalesszkij) Moszkvától körülbelül 140 kilométerre északra, a Plescsejevo tó partján.

Permia: Régió Oroszország európai felének északkele-

ti részén, nagyjából a mai Permi határterület.

Pinyega: A Dvina mellékfolyója.

Povenyec: Oroszországi város az Onyega-tó partján.

Pszkov: Fontos történelmi jelentőségű orosz város Oroszország északnyugati részén a Pszkovi-tó partján.

Pusztozerszk: Erőd és település a Mezenyi járásban.

Rjazany: Város Moszkvától délkeletre az Oka folyó partján.

Rost-szigetek: Røstland ma csupán egyetlen észak-norvégiai sziget neve.

Rosztov: Ősi város a Nyero-tó partján, nem összekeverendő a Don menti Rosztovval.

Senja: Sziget Észak-Norvégiában, Finnmark megyében.

Szamojédföld: Milton idejében Oroszország északkeleti határa, Szibéria és partvidéke (vö. *Elveszett Paradicsom,* 10. 696).

Szent Miklós-öböl: A Fehér-tenger öble a Dvina folyó torkolatától nyugatra (a mai Dvina-öböl). A tizenhatodik században és Milton idejében Szent Miklós néven kikötőváros is állt a partján, nagyjából a mai Szeverodvinszk helyén, a Nyikolo-Korelszkij kolostor körül.

Szent Miklós (város): Lásd Szent Miklós-öböl.

Sziber: Szibir, Iszker vagy Kaslik néven is ismeretes város volt, a szibériai tatár kánság egykori központja az Irtis és Iszker folyók összefolyásánál.

Szlobotka: A város nem szerepel a modern térképeken, Mercator Oroszország-térképén azonban megtalálható Slowoda néven. A szloboda szó oroszul olyan településre utal, amelyben szabad parasztok (gyakran idegenek) laknak.

Szmolenszk: Az egyik legrégebbi orosz város, a Dnyeper partján fekszik.

Szuhona: Folyó Oroszország északnyugati részén. A Jug folyóval összefolyva (Velikij Usztyug városánál) hozza létre a Dvinát.

Szurgut: Város Szibéria nyugati részén.

Szvir: Az Onyega és Ladoga-tavakat összekötő folyó.

Taz: Folyó Szibéria északi részén, amely az Ob-öböl keleti oldalán ömlik a Kara-tengerbe.

Tangut: Nagyjából a mai kínai Kanszu tartomány területe, már Marco Polo is említi.

Thrákia: A Balkán-félsziget délkeleti része.

Tobol: Az Irtis mellékfolyója.

Tobolszk: Város Szibéria nyugati részén, az Irtis folyó partján.

Tomszk: Város a Nyugat-szibériai-alföldön.

Tom: Folyó Nyugat-Szibériában, az Obba ömlik.

Tunguzia: Kelet-Szibéria, a tunguz népek lakhelye.

Tyumeny: Az első orosz alapítású település Szibériában, a Tura folyó mentén fekszik.

Tver: Város Oroszország európai felén, a Volga partján, Moszkvától északra.

Uglics: Város Moszkvától északra a Volga mentén.

Uszty-Cilma: Város Oroszország európai felének északkeleti részén (Komiföldön): itt folyik a Cilma folyó a Pecsorába.

Usztyug: A mai Velikij-Usztyug város a Jug és a Szuhona folyók összefolyásánál.

Vajgacs-szoros: A Kara- és a Barents-tengereket összekötő tengerszoros, amely a Vajgacs-sziget és Novaja Zemlja között nyílik. Fontos szerepet játszott az északkeleti átjáró felfedezésében.

Vardö: Sziget és rajta azonos nevű kikötőváros Norvégia északi részén, Finnmark tartományban.

Varzina: Folyó a Kola-félszigeten.

Verhoturje: Város az Urál középső részén, az orosz ortodox egyház egyik legfontosabb vallási központja.

Vig: Folyó Oroszország északnyugati részén.

Vobszkov: Lásd Pszkov.

Volga: Európa leghosszabb folyója, amely a Kaszpi-

tengerbe ömlik. A török nyelvekben a neve Itil/Atil/Edel.

Volhov: Folyó Oroszország északnyugati részén, az Ilmeny- és a Ladoga-tavakat köti össze.

Vologda: 12. századi alapítású orosz város, amely nevét a rajta keresztülfolyó Vologda folyóról kapta.

Mutató

E

F

G

H

I

J

M

N

O

P

R

S

T

U

V

AZ ALSOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Műfordítás, forrás

Giovanni Pico della Mirandola: *Benivieni neoplatonista versének kommentárja* (fordította: Imregh Monika)

Alice Zeniter: *Szomorú vasárnap, avagy a semmi ágán* (fordította: Kovács Veronika, szerkesztette és a bevezetőt írta: Sepsi Enikő)

Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről* (fordította, válogatta és a bevezetőt írta: Hamvas Endre)

Paul Claudel: *Délforduló* (fordította: Székely Melinda)

Hadewijch: *Dalok* (szerkesztette: Veerle Fraeters, Frank Willaert, Louis Peter Grijp, fordította: Daróczi Anikó, Rakovszky Zsuzsa)

Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*

Yves Bonnefoy: *Hollán Sándor. Harminc év elmélkedései, 1985–2015* (fordította: Gulyás Adrienn, Kovács Krisztina, Kovács Veronika, Makádi Balázs, Sepsi Enikő)

Vassányi Miklós (írta, szerkesztette, fordította): *Szellemhívók és áldozárok. Sámánság, istenképzetek, emberáldozat az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban*

Rauni Magga Lukkari, Inger-Mari Aikio: *Örökanyák – Világlányok. Számi versek* (szerkesztette: Domokos Johanna, fordította: Domokos Johanna, Németh Petra)

Rajvinder Singh: *Hat szemmel. Német, angol, hindi és pandzsábi versek* (szerkesztette: Domokos Johanna, fordította: Tibold Katalin, Széles Beáta, Domokos Johanna)

Günter Eich: *Katharina és más elbeszélések* (válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Fülöp József)

Augusto Monterroso: *A fekete Bárány és más mesék* (szerkesztette, fordította és az utószót írta: Fülöp József)

Michael Galuske: *A szociális munka módszerei* (szerkesztette: Bányai Emőke, fordította: Udvari Kerstin)

Titus Livius: *Róma története a Város alapításától,* I. kötet (I–XX. könyv) (Kis Ferencné és Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Kocsisné Csízy Katalin, Ligeti Dávid Ádám, Bajnok Dániel)

Titus Livius: *Róma története a Város alapításától,* II. kötet (XXI–XXX. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Czerovszki Mariann, Tamás Ábel)

Titus Livius: *Róma története a Város alapításától,* III. kötet (XXXI–XL. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Berkes Lajos, Kozák Dániel, Ligeti Dávid Ádám)

Titus Livius: *Róma története a Város alapításától,* IV. kötet (XLI–CXLII. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Ligeti Dávid Ádám, Takács Levente, Bajnok Dániel)

Tzveta Sofronieva: *A föld színe* (szerkesztette: Domokos Johanna)

Bangha Imre: *Költők és koldusok között. Indiai napló 2001–2017*
(szerkesztette: Frazer-Imregh Monika)

Marie Luise Kaschnitz: *Ádám és Éva*
(válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Fülöp József)

Marivaux: *Válogatott drámák* (szerkesztette: Kovács Ilona)

Technológiai utazás a modern kor hajnalán.
Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825)
(válogatta, sajtó alá rendezte
és a bevezető tanulmányt írta: Kurucz György)

Csak a csöndnek engedelmeskedni. Kortárs számi költőnők antológiája (szerkesztette: Domokos Johanna, fordította: Csáji László Koppány, Domokos Johanna, Németh Petra, Tamás Ildikó, Tillinger Gábor)

Vámos Péter: *Magyar–kínai kapcsolatok, 1949–1989*

Szeleczky Zita életútja és válogatott magánlevelezése
(szerkesztette és az elemzéseket írta: Lips Adrián, Mátravölgyi Dorottya, Sepsi Enikő, Sztruhár Bettina)

Eugenio Barba, Nicola Savarese: *A színész titkos művészete. Színházantropológiai szótár*
(fordította: Regős János, Rideg Zsófia)

Marcus Tullius Cicero: *Levelek. Kr. e. 45–44*
(fordította: Havas László, Óbis Hajnalka)

Viselnéd a szemem. Kortárs amerikai költészet és próza
(szerkesztette: Domokos Johanna, fordította: Gyukics Gábor)

Somló Bódog: *Gondolatok az első filozófiáról*
(fordította, a kísérőtanulmányt,
a jegyzeteket írta, a glosszáriumot összeállította: Pethő Sándor)

Munka hanggal és testtel – Jerzy Grotowski öröksége. Beszélgetések Zygmunt Molikkal (fordította és a magyar kiadást szerkesztette: Liszkai Tamás)

Marcus Tullius Cicero: *Levelek. Kr. e. 49–45*
(fordította: Csízy Katalin, Tóth Orsolya)

Jerzy Grotowski: *A szegény színház felé*
(fordította: Liszkai Tamás)

Megfeledkezve a világról magnóliavirágzáskor
(fordította: Domokos Johanna, Kovács Ottilia, Németh Petra,
Őri Eszter, Vassányi Miklós, Veress Dávid, Veress Kata)
Marie Luise Kaschnitz: *Emberek és dolgok 1945-ben*
(szerkesztette és az utószót írta Fülöp József)

L'Harmattan France
5-7, rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
harmattan.italia@agora.it

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Szakmai koordinátor: Gáspár Katalin
Olvasószerkesztő: Csőke Zoltán
Műszaki szerkesztő: Kardos Gábor
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter